

Finnmark fylkeskommune og Sametinget

**REGIONAL PLAN FOR KULTURMINNER OG
KULTURMILJØ I FINNMARK 2017-2027**

[Skriv inn undertittel for dokumentet]

Innhold

1. INNLEDNING	3
Forord – hvorfor satser vi på kulturminner?	3
Bakgrunn	3
Prosess og organisering.....	3
Mål.....	3
Sammendrag – hovedinnhold og oppbygging.....	4
2. VERDIER.....	5
Kulturminneverdier	5
Verdigrunnlag for forvaltningen.....	6
3. FINNMARK	8
Navnet Finnmark	8
Natur og ressurser	8
Bosetning og bebyggelse	9
Økonomi og erverv	11
Samfunn og kultur	13
Tro og tradisjon	15
Politikk og makt	17
4. KULTURMINNEFORVALTNING I FINNMARK	20
Historikk.....	20
Organisering og myndighetsfordeling	21
Statlig kulturminneforvaltning	21
Samisk og regional kulturminneforvaltning	21
Kommunal kulturminneforvaltning.....	22
Museene som forvaltere	22
5. STATUS OG UTFORDRINGER.....	23
Automatisk fredete kulturminner	23
Vedtaksfredete kulturminner.....	25
Kulturminner uten formelt vern.....	27
Båter og fartøy.....	29
Kulturmiljø, kulturlandskap og immaterielle kulturminner	30
Verdensarv	31
6. SATSINGSOMRÅDER	33
Kunnskap	33

Formidling.....	34
Forvaltning.....	34
Vern og vedlikehold.....	35
Samarbeid og deltakelse	35
Samfunnsnytte	36
VEDLEGG.....	37
Vedlegg 1: Avklaring av begreper.....	37
Vedlegg 2: Rammer for planarbeidet	38
Nasjonale og regionale rammer	38
Internasjonale forpliktelser	41

1. INNLEDNING

Forord – hvorfor satser vi på kulturminner?

Bakgrunn

Sametinget og Finnmark fylkeskommune samles om én plan, som skal danne grunnlag for en helhetlig forvaltning og videreutvikle samarbeidet mellom Sametinget, fylkeskommunen, kommunene og andre parter som forvalter og formidler kulturminner i Finnmark. Sametinget og Finnmark fylkeskommune har lang og god erfaring med parallell forvaltning, og denne planen gir anledning til ytterligere effektivisering og avklaring av ansvarsområder. Regional plan for kulturminner og kulturmiljø skal gi en samlet oversikt over status og utfordringer innen kulturminnevernet i fylket, og konkretisere hva som må gjøres for å nå egendefinerte mål og målene i St.meld. nr. 16 (2004-2005) Leve med kulturminner, og Meld.St. 35 (2012-2013) Framtid med fotfeste. Rammene for planarbeidet er beskrevet i vedlegg 2.

Planarbeidet må også ses i sammenheng med nasjonale initiativ om at hver enkelt kommune skal utarbeide delplaner for kulturminner og kulturmiljø. Den regionale planen kan være med på å legge til rette for videre arbeid med kulturminneplaner i kommunene.

Prosess og organisering

Planprogrammet for regional plan for kulturminner og kulturmiljø ble politisk behandlet allerede i 2009 og var i forkant på høring. Innspillene ble tatt med videre i utarbeidelsen av oppsett for planen. Det ble også gjennomført møter med flere kommuner rundt i Finnmark og opprettet en arbeidsgruppe med prosjektleder. Arbeidet med planen kom for alvor i gang i 2014, da med en redusert arbeidsgruppe bestående av én representant fra Sametinget og én fra Finnmark fylkeskommune, begge med kulturminnefaglig bakgrunn.

I 2014 ble det arrangert en fotokonkurrans; «Kulturminner i Finnmark» for å få engasjement og bred medvirkning fra Finnmarks befolkning. Konkurransen fikk mange bidrag fra hele Finnmark og god dekning i media. I 2015 ble det invitert til en innspillsrunde hvor alle kommuner, museer og relevante institusjoner fikk anledning til å komme med innspill til planens temaområder, med særlig vekt på status og utfordringer. Det ble også informert om planarbeidet på plankonferansen for kommunene i 2015 og Museenes dialogmøte i 2016.

Våren 2017 behandles planen i Sametingsrådet og Hovedutvalg for kultur, folkehelse og samferdsel, før den sendes ut på offentlig høring. Planen skal endelig vedtas i Sametinget og Fylkestinget ved utgangen av året.

Mål

Det overordnede målet for kulturminneforvaltningen i Finnmark er at kulturminners og kulturmiljøers historiske verdier og bruksverdier aktiveres i samtiden og bevares for kommende generasjoner. Planen tar sikte på å gi et godt grunnlag for utøving av Finnmark fylkeskommune og Sametinget sine roller som forvaltningsmyndigheter for kulturminner, sikre en effektiv og forutsigbar forvaltning og styrke grunnlaget for kulturminnevernet som samfunnsutvikler.

Sammendrag – hovedinnhold og oppbygging

Del 2 Verdier definerer historisk verdi og bruksverdi som særlig viktige kulturminneverdier. Som verdigrunnlag for forvaltningen fremheves kunnskap, respekt, likeverdighet, deltakelse og samarbeid.

Del 3 Finnmark gir et riss av hvordan Finnmarks forhistorie og historie har nedfelt seg i kulturminner og kulturmiljøer innenfor temaene bosetning og bebyggelse, økonomi og erverv, samfunn og kultur, tro og tradisjon og politikk og makt.

Del 4 Kulturminneforvaltning i Finnmark gir et bilde av kulturminnevernets historie i Finnmark og hvordan forvaltningen er organisert i dag. Foruten statlig, samisk og regional myndighetsutøvelse tas kommunenes og museenes roller opp.

Del 5 Status og utfordringer definerer en rekke behov og utfordringer for gruppene automatisk fredete kulturminner, vedtaksfredete kulturminner, kulturminner uten formelt vern, båter og fartøy, kulturmiljø, kulturlandskap og immaterielle kulturminner og verdensarv.

Del 6 Satsingsområder tar utgangspunkt i Del 5 samt i verdier, mål og delmål. Satsingsområdet *kunnskap* gir registrering og kvalitetssikring samt kompetanse innen håndverk særlig vekt. Satsingsområdet *formidling* vektlegger utvikling av formidlingsprosjekter gjennom tilrettelegging og kunnskapsspredning og kulturlandskap og landskapstradisjoner. Under *forvaltning* er samarbeid mellom Sametinget og Finnmark fylkeskommune i fokus, samt kommunal planlegging. For satsingsområdet *vern og vedlikehold* prioriteres fredete og vedtaksfredete bygninger, kulturminner uten formelt vern, oppsyn og skjøtsel av arkeologiske kulturminner. Området *samarbeid og deltakelse* legger særlig vekt på eiere av fredete og verneverdige bygg, frivillige organisasjoner og museer. Under satsingsområdet *samfunnsnytte* pekes på potensial for tilhørighet, identitet og attraksjonskraft og også på bruksverdier, reiseliv og verdiskaping.

2. VERDIER

Kulturminneverdier

Finnmark har en dyp, rik og særegen historie som strekker seg over mer enn 12 000 år. Gjennom et bredt spekter av kulturminner er denne historien innskrevet i landskapet. Sparsom vegetasjon, lite oppdyrking og få terrenginngrep gir oss direkte tilgang til spor fra nær og fjern fortid. De nord- og østvendte fjordene, det åpne innlandet, ressursgrunnlag og næringsutøvelse, kontaktene mot øst og sørøst og det kulturelle og språklige mangfoldet har nedfelt seg i kulturminner og historiske erfaringer. Til dette hører den lange avstanden til politiske og nasjonale maktsentra, som samtidig som de konkurrerte om ressursrikdommen herfra tidvis nedvurderte Finnmarks folk og kulturer. Til dette hører også de spor og minner siste verdenskrig og etterkrigstiden har gitt.

I denne planen vil disse forholdene prege både hvordan kulturminner verdisettes og hvilke verdigrunnlag fylkeskommunen og Sametinget legger til grunn for sin forvaltning.

Kulturminnenes verdi inndeles ofte i kunnskaps-, opplevels- og bruksverdier. Kulturminnene kan gi oss kunnskap om og forståelse av fortiden, de påvirker oss gjennom inntrykk og erfaringer og de kan ha bruks- og andre direkte nytteverdier. Disse verdiene kan imidlertid ikke skilles skarpt fra hverandre. Vedlikehold, restaurering og ny bruk av eldre bygninger kan være både miljømessig og økonomisk fordelaktig, samtidig som det aktiviserer andre verdier. Kulturminner kan ha en estetisk verdi, og de kan formidle tradisjoner og kvaliteter som er i ferd med å bli borte. De kan gi kunnskap om historien i et område, og bidra til en sterkere stedsbevissthet og tilhørighet.

En rund gammetuft er ikke bare rester etter et fortidig hus av tre og torv. Det er også en fortelling om en levemåte, om å klare seg med det naturen har å tilby, om familieliv og om hvordan verdensforståelse og religion har nedfelt seg i romlig organisering. Et gjenreisningshus er ikke bare et bygg som ble reist etter andre verdenskrig, det er også en materiell historieforteller, om en krig og brenning og utradering av hele bygder og byer, om menneskene som flyktet og kom tilbake, om statlig organisering og gjenreising, om tilpasning til behov, og om ombygging og bruk. Det er også fortellingen om standardisering og fornyring og om alt det som ble ødelagt.

En annen vanlig verdiinndeling, som inneholder et element av rangering, er nasjonal, regional og lokal verdi. Selv om det også i Finnmark finnes kulturminner som dokumenterer den nasjonale historien, er det ikke en slik inndeling som legges til grunn i denne planen. Når det gjelder forholdet mellom regional og lokal verdi, er også det en for enkel inndeling, spesielt fordi den kan virke ensrettende. Det signaliserer at Finnmark har en enhetlig, samlet historie og overser at det finnes mange historier, som ofte griper inn i hverandre, men også står på egne bein. I denne planen er det verdien som en del av en mangesidig historie, og for dem kulturminnet betydde noe for i fortiden og skal bety noe for i framtiden, som er bærende.

Tradisjonelt har kulturminnevernet verdsatt monumentale og storslåtte kulturminner høyt, og når det gjelder landskap de driftsformer som ha endret naturlandskapet sterkt. Forhistoriske og samiske kulturminner i Finnmark er gjerne naturnære og beskjedne. Levemåten har i liten grad ført til store naturinngrep. Også i norsk og kvensk/norsk-finsk sammenheng ser vi at måtehold og gjenbruk har preget levemåten. Heller enn å redusere verdien, gir dette kulturminnene en egen kvalitet.

At samspill med og ikke endring av naturen vektlegges, løfter også fram den verdien som er knyttet til kulturarven i form av stedsnavn, tradisjonssteder og stedbundne fortellinger. Disse kalles iblant immaterielle kulturminner, men de er forankret i våre fysiske omgivelser. De gir oss kunnskap om tidligere tider, og gjør samtidig at mennesker før oss kommer nærmere. Tradisjoner som er forankret i landskapstrekk og naturformasjoner opphever skarpe skiller mellom natur og kultur, og gir landskapet liv og mening. Finnmark har en svært rik kulturarv på dette området.

Denne planen legger særlig stor vekt på historisk verdi og bruksverdi.

Historisk verdi knytter seg til kulturminnenes betydning som kilder til historisk kunnskap. Historisk verdi gjelder områder som bosetningshistorie, næringshistorie, religionshistorie og bygningshistorie, og også samfunnshistorie og politisk historie. I områder der skriftlige kilder til historien er få, og der i tillegg historien tidvis har vært fortiet og marginalisert, får kulturminnenes historiske verdi en særlig betydning.

Kulturminners bruksverdi kan være direkte eller indirekte. Bygninger og fysiske innretninger kan ha en direkte bruksverdi, og det er et mål i seg selv at bruken videreføres eller fornyes, slik at de ikke bare ivaretas som tomme skall. Det er viktig at forvaltningsmyndighetene legger til rette for bruk tilpasset nåtidige forhold, slik at byggene fortsatt er dynamiske og levende.

Også der de ikke er i aktiv bruk kan kulturminner ha bruksverdi. Deres kunnskaps- og opplevelsesverdier kan aktiviseres, for eksempel til utdannings- og reiselivsformål. I lokalsamfunn der folk har et aktivt forhold til sin historie og sine omgivelser kan dette speiles i verdiskapning, og kulturminner og landskap kan utgjøre en attraksjonskraft både for de som bor i området og de som besøker det.

Verdigrunnlag for forvaltningen

All offentlig forvaltning må ha rettesnorer som demokratisk politisk styring, rettsikkerhet i offentlig myndighetsutøvelse og effektiv ressursbruk og måloppnåelse. Sametinget og Finnmark fylkeskommune sitt verdigrunnlag for kulturminneforvaltningen bygger i tillegg på prinsippene kunnskap, respekt, likeverdighet, deltakelse og samarbeid.

Kunnskap

Det er viktig at kulturminneforvaltningen i Finnmark fylkeskommune og Sametinget er kunnskapsbasert, at forvaltningen har god kompetanse og at den vektlegger kunnskapsformidling. Det finnes mye kunnskap og kompetanse om kulturminner blant eiere, brukere og andre privatpersoner, og hos frivillige organisasjoner. Dialog og utveksling er viktig for å ivareta kulturminneverdiene.

Respekt

Kulturminneforvaltningen må vise respekt for kulturminner på den ene side og respekt for eiere og brukere av kulturminner på den andre. Noen ganger kan disse områdene stå i motsetning til hverandre. Det må ikke være slik at respekten ensidig tildeles den ene eller den andre side.

Likeverdighet

Prinsippet om likeverdighet gjelder flere områder. Samspill om kulturminneforvaltning mellom fylkeskommunen og Sametinget må baseres på at de er likeverdige partnere.

Som myndighetsutøvere, tjenesteytere og forvaltere av samfunnsverdier, har kulturminneforvaltningen plikt til å ta hensyn til befolkningens og enkeltmenneskers interesser. Åpenhet, medvirkning og tillit er nøkkelbegreper.

Ikke alle kulturminner har identisk verdi. Aldersverdi og kunnskapsverdi definerer noen kulturminner som automatisk fredet. Før de kan endres/fjernes må de søkes frigitt, og om søknaden innvilges, også dokumenteres. Et antall kulturminner er vedtaksfredet, med den hensikt at de skal bevares for ettertiden. Det er likevel viktig å ha for seg at samiske, norske og kvenske/norsk-finske kulturminner er uttrykk for likeverdige gruppers historie og kultur. Forvaltningspraksiser og -prioriteringer skal avspeile også dette.

Deltakelse

Fylkeskommunen og Sametinget forvalter kulturminner på vegne av befolkningen. Eieres og brukeres deltakelse og medvirkning er en rett, og også en verdi for kulturminnevernet som helhet. Deltakelse kan forebygge forfall og tap av kulturarv og tradisjonskunnskap, styrke tilhørighet og virke til at kulturarven gir glede og nytte.

Samarbeid

Innspillene i planprosessen fra blant annet kommuner, museer, historielag, språksentre og arkiver viser at det arbeides mye innen overlappende felt, og at det er stor enighet om hva som er viktig å ta vare på og formidle, for eksempel når det gjelder bygningsvern, verdensarv og immateriell kulturarv. De ulike aktørene har også mange av de samme utfordringene. Her kan nevnes mangel på økonomiske støtteordninger, behov for bedre koordinering og manglende ressurser og verktøy til å formidle kunnskap om kulturhistoriske verdier lokalt. Utvidet samarbeid vil gjøre det lettere å utveksle kunnskap, dra veksler på hverandres kompetanse og samordne kulturminnearbeidet.

Et gagnlig samarbeid mellom Sametinget og fylkeskommunen krever en effektiv og målrettet arbeidsdeling. Forskjellige ansvarsområder og arbeidsmetoder skal respekteres. Samtidig må det erkjennes at det på noen felt finnes overlappende ansvar. Kommunikasjon, fleksibilitet og hensyn til samfunnsinteresser og samfunnsoppdrag må legges til grunn, slik at summen av arbeidet utgjør en merverdi.

3. FINNMARK

Navnet Finnmark

Den administrative enheten vi i dag kaller Finnmark fylke ble opprettet i 1918, og avløste da Finnmarken amt, tidligere kalt Vardøhus. Amtmannssetet var opprinnelig Vardøhus festning. Det vekslet siden mellom Vardø, Vadsø, Alta og Tromsø, inntil amtmannssetet ble lagt permanent til Vadsø i 1894.

Navnet Finnmark, i betydningen samenes land, eller Finnmark som omtalt i sagatekster, går mye lenger bakover. Egils saga, skrevet på 1200-tallet av en anonym forfatter, handler om livsløpet til hovedpersonen Egil Skallagrimsson og ætten hans, som levde en gang på 900-tallet. I sagaen berettes det om Torolv Kveldulvssons reise for å kreve inn sameskatt. Han var høvding i Hålogaland på Harald Hårfagres tid. Finnmark beskrives slik: "Finnmarken er enormt stor. Vestenfor ligger havet, og derfra skjærer digre fjorder seg inn, likeså nordenfor og hele veien østover. Lenger sør ligger Norge. Finnmarken favner om nesten hele det øvre landet, like langt sørover som Hålogaland langs kysten".

For størstedelen av den lange tidsperioden hvor kulturminner dokumenterer bosetning i Finnmark, fantes det ikke nasjonale og regionale grenser slik vi kjenner dem i dag. I dagligtalen er utsagn som "den første nordmann" og "den første finnmarking" ofte i bruk når det gjøres tidlige forhistoriske funn. Det er selvfølgelig enklere å uttrykke "den første altaværing" enn "de første spor etter bosetning i nærheten av det stedet som mange tusen år senere fikk navnet Alta (samisk Áltá, kvensk/finsk Alattio)". Det er likevel viktig å være klar over at de navn vi setter på våre omgivelser, og hvordan vi betrakter dem, ikke er evige og uforanderlige sannheter. Når geografiske navn omtales i planen, er det i betydningen "det navnet det en gang fikk", og ikke i betydningen "det det alltid har hett".

Også når det gjelder Sápmi, som er samenes navn på sitt territorium, er det viktig å være klar over at navnet ikke uten videre lar seg overføre til tidene før samisk kultur og identitet tok til å vokse fram. I tillegg kommer at i Finnmark kan steder ha nordsamiske, skolt samiske, norske, kvenske og finske navn. Dette er en rikdom som teksten i denne planen sikter mot å fremheve heller enn å tilsløre.

[Illustrasjon: Kart med utvalgte stedsnavn]

Natur og ressurser

Finnmarksnaturen er rik og variert. Fylket ligger i grensesonen mellom arktisk og subarktisk klima. Forskjellige klimasoner og naturtyper ligger derfor i relativt kort avstand til hverandre, og varierte ressurser er tilgjengelig innenfor overkommelige avstander. Ressursrikdommen i havet og på land har gitt mennesker i Finnmark livsgrunnlag i tusenvis av år.

Kystlinjen er oppbrutt av lange, brede og dype fjorder. Bare Altafjorden er sperret av en terskel ytterst. De øvrige er nesten å betrakte som store havbukter. Havområdene nord og øst for Finnmark er blant verdens mest fiskerike. Sammen med de åpne fjordene har dette dannet grunnlag for et hovedelement for bosetning i Finnmark fra de tidligste tider: levende marine ressurser som fisk, marine pattedyr og sjøfugl.

Mellom fjordene er halvøyer som bare lengst i vest har alpin karakter, og 95 prosent av fylket ligger under 600 moh. I vestfylket ligger flere store øyer utenfor fjordene. Flere av fjordene har sin fortsettelse i vide elvedaler opp mot et stort, bølgende innlandsområde, Finnmarksodden/Finnmarksvidda. Landområdene er basis for det andre hovedelementet for bosetning i Finnmark: reinen. Til dette hører at beiteområdene i innlandsområdene ikke er avsperrert topografisk, men har sin naturlige fortsettelse, ut over det som nå er nasjonalstatens grenser mot sør og øst.

De første menneskene her levde i et landskap som var arktisk, åpent og godt. Innlandet var dekket av en tykk isbre. Da isen forsvant var klimaet noe varmere enn i dag, og bjørk og furu rykket inn på vidda og dannet tett blandingsskog. Dette gjorde det mulig for menneskene å ta i bruk innlandet hvor de jaktet og fisket laks i elvene. Langs kysten ble det fanget fisk og sjøfugl samtidig som det var rikelig med egg og skalldyr. Rundt 4000 f.Kr. ble klimaet kjøligere. Kystområdene ble avskoget, og de store skogene i innlandet forsvant langsomt. Rundt 1800 f.Kr. var klimaet omtrent som det vi har i dag. Den siste istiden i Skandinavia var over for ca. 10 000 år siden. Det skjedde ikke slik at isen trakk seg tilbake fra sør og nordover, slik at det her ble isfritt sist. Allerede for mer enn 12 000 år siden var deler av finnmarkskysten og dens fortsettelse mot øst isfri. Da lå størstedelen av det øvrige Skandinavia fortsatt under is.

Vekten av isbreen hadde presset landet ned slik at havet stod høyere enn i dag. Da isen forsvant begynte landet å heve seg. Mange steder langs kysten ligger gamle strandvoller på rekke og rad ned mot dagens havnivå. Siden de som var avhengig av havets ressurser gjerne bodde nært strandsonen, er strandlinjer viktige pekepinner på bosetningssporenes alder. Landhevningen pågår fortsatt, i varierende grad alt etter hvor tykk isen var. Langs Finnmarkskysten stiger landet med ca. 2 mm årlig. Om klimaendringer fører til at havnivået stiger, vil dette endre seg.

[Illustrasjoner: Isens tilbaketrekning. Strandvoller]

Kulturlandskapet i Finnmark bærer preg av det nordlige klimaet, og nedbrytningen av organisk materiale og gjenvækst av planter går langsommere her enn i tempererte strøk. I inngrepsfrie områder er selv de eldste spor etter mennesker bevart som synlige strukturer.

[Illustrasjon: tidsakse/periodeoversikt]

Bosetning og bebyggelse

Boplassfunn, både på inner- og yttersiden av Varangerhalvøya, tyder på at det ikke tok lang tid etter at isen trakk seg tilbake før de første små grupper jegere og fiskere kom til kysten. Ved Ceavccageađgi/Mortensnes i Unjárgga gielda/Nesseby kommune er det registrert en boplass eller et aktivitetsområde ca. 80 m over dagens havnivå. Dette stedet er identifisert ved funn av avslag (steinfliser etter produksjon av redskaper), og vitner om noen av de første som kom til disse områdene.

Når vi kommer litt lenger fram i tid i perioden som kalles eldre steinalder (10 000 - 4000 f.Kr.), dukker de første identifiserbare boligkonstruksjonene opp. De er i form av teltringer og runde tufter etter små gammelignende konstruksjoner. Disse kan være vanskelig å få øye på for et utrent øye.

[Illustrasjon: teltring fra eldre steinalder]

I yngre steinalder (4000 - 1800 f.Kr.) blir husene større og mer solide, og finnes gjerne i større grupper. Antakelig gjorde god ressurstilgang at man nå kunne bo lenger på samme sted, og i mindre grad flyttet mellom sesongboplasser. Gulvet ble gravd ned i bakken og veggene ble tykkere. Veggene var laget av tre, torv, stein, jord og grus.

Tuftene fremtrer i dag som runde eller tilnærmet firkantede flatbunnede groper, da gulvet har vært nedgravd i forhold til terrenget omkring. Fra siste del av yngre steinalder finnes en spesiell type tufter, med flere rom og utganger, og med to ildsteder langs midtaksen. Disse avløses av nedgravde tufter med ett ildsted i tidlig metalltid (1800 f.Kr. til begynnelsen av vår tidsregning). Gjennom denne perioden ble klimaet stadig kjøligere og våtere. Det antas at reinens trekkruter, slik de kjennes fra historisk tid med sommerbeite langs kysten og vinterbeite i innlandet, er etablert når vi kommer til denne perioden. Dette gjorde det mulig å ha en mer omfattende planlegging av reinfangsten.

[Illustrasjon: tufter fra yngre steinalder, Sørøya, Vest-Finnmark]

Fram mot jernalderen økte mobiliteten, med flytting mellom sesongboplasser. Fra jernalderen (0-1200 e.Kr.) er det funnet tufter etter hus som har stor likhet med de tradisjonelle samiske boligene. Gammen, eller goahti på samisk, er konstruert av tre, never og torv. Buesperregammen er den eldste gammetypen. Buesperregammen og buesperreteltet, begge kalt bealljegoahti på samisk, var den vanligste boligtypen i middelalderen (1200 - 1600 e. Kr.) og fram til 1800-tallet. Lávvu er en lettere teltype, et gjetertelt med rette trestenger. Fellesgammen, som er konstruert med fire rette stolper i hjørnene og har et firkantet gulvplan, ofte med to rom, er av yngre dato. Den rommet både mennesker og husdyr, og var vanlig i sjøsamiske områder i nyere tid, fra ca. år 1800. Både i innlandet og langs kysten er de gamle samiske stabburene og stabbursrekkene et særegent trekk ved kulturlandskapet.

[Illustrasjon: gulvplan buesperregamme]

Langs kysten fra Nord-Troms til Fiskarhalvøya, med hovedutbredelse i Øst-Finnmark, finner vi såkalte mangeromstufter, tufter etter bygninger som har hatt fra 5 til 18 rom og vært forbundet med korridorer og omgitt av en felles voll. Veggene har vært oppført av stein og jord og dekket av torv, og med trepanel på innsiden. C14-dateringer tyder på at mangeromstuftene var i bruk i perioden ca. 1300-1500 e.Kr. Utgravninger sannsynliggjør at de kan knyttes til samhandling mellom samer, nordmenn og kareler.

[Illustrasjon: mangeromstuft]

Fram mot andre verdenskrig var kysten i Finnmark preget av kombinasjon av fiske og husdyrhold, av reindriftens sommerbosetning, av fiskevær og bebyggelse som hadde sitt utgangspunkt i handel, slik

som handelsteder og anlagte kjøpsteder og byer. Fiskeværene hadde tett og konsentrert bebyggelse. Mange av dagens tettsteder i Finnmark er vokst fram rundt et fiskevær, handelssted eller veikryss.

Størsteparten av den gamle trehus- og gammebebyggelsen i Finnmark ble rasert under 2. verdenskrig. Tusenvis av boliger, fjøs og uthus, industribygg, forretninger og fiskebruk ble ødelagt eller brent ned. I Øst-Finnmark ble en del av den gamle trehusbebyggelsen stående igjen. De forteller om en mangfoldig bygningshistorie som er påvirket av norsk, samisk, russisk og finsk byggeskikk. Russebuene vitner om pomorhandel og russisk påvirkning fra tidlig 1700 – tallet. Varangerhusene, kombinasjonshus med flere funksjoner som bolighus og fjøs under samme tak, forteller om påvirkning fra finsk og karelsk/russisk byggeskikk. Stabursrekkene vitner om samarbeid mellom fastboende samer og reineiere, det såkalte verdde-forholdet.

[Illustrasjon: Varangerhus]

Gjenreisningen av Finnmark og Nord-Troms etter krigen satte gamle bygningstradisjoner til side til fordel for gjenreisningstidens krav om sosial likhet, funksjonelle løsninger og enhetlige bygningstyper. Gjenreisningsbebyggelsen i Finnmark og Nord-Troms står i en særstilling nasjonalt. I tillegg til å vitne om utraderingen av hele bygder og byer, speiler også bebyggelsen tidsånden i et helt samfunn. I samiske områder ble typehusene i blant justert for å tilpasse dem samisk levevis og økonomi. Bygningsmassen fra gjenreisningstiden omfatter alt fra enkle uthus av gjenbruksmaterialer til standardiserte gårdsbruk og bolighus, og videre til banebrytende etterkrigsarkitektur i offentlige bygg som kirkebygg og kommunehus.

[Illustrasjoner: handelssted, gjenreisningshus]

Krigens herjinger gikk hardt ut over fiskebruk og kaianlegg. Blant viktige kulturminner fra etterkrigstiden tilknyttet fiskeri kan nevnes Foldalbruket i Kjøllefjord/Gilevuotna, et nedlagt fiskebruk med tradisjoner tilbake til begynnelsen av 1900-tallet. Her har det, som så mange andre steder langs kysten, vært fiskemottak med tørrfisk- og saltfiskproduksjon, og også trandamperi og utleierorbuer for tilreisende fiskere.

[Illustrasjoner: Foldalbruket, fiskehjeller]

Økonomi og erverv

På det teknologiske feltet fant det sted endringer i flere omganger, både når det gjelder råstoffer, redskaper og metoder. I de fleste tusenår Finnmark har vært bebodd, ble redskaper laget av stein, tre, bein og horn. På grunn av nærhet til metallbrukende folk i nåværende Russland, kom metall, kopper, bronse og jern, tidlig hit. Et av Norges eldste metallfunn, en kopperdolk fra ca. 1800 f. Kr, er gjort i Stuorruvonna/Karlebotn innerst i Varangerfjorden.

I svært lang tid var leveveien basert på jakt, fangst og fiske, og også sanking av bær og spiselige planter. I Finnmark finnes de største kjente fangstanlegg for villrein. I fjellområder finnes de i form av steinbygde ledegjerder og skyteskår. I Varanger, som på Kjøpmannskjølen/Noiddiidčearru i Båtsfjord kommune, leder gjerdene noen steder til store innhegninger. I lavereliggende områder og i innlandet

finnes utallige fangstgroper, gjerne som store systemer som sperrer av trekkveier. Disse kan gå svært langt tilbake i tid. Fangstgropssystemer er særlig tallrike på eidet mellom Tanaelva og Varangerfjorden. Det største av dem alle, på nesten 1000 groper i ett system, starter på vestsiden av Gollevárri i Deanu gielda/Tana kommune og løper nesten helt til Karlebotn i Nesseby kommune, slik at det stenger av så og si hele eidet mellom elva og fjorden.

[Illustrasjoner: dyregraver (vestfylket) og fangstanlegg]

Tamreinhold til transport, matauke og som lokkedyr går langt tilbake i tid. Nomadiserende reindrift kom til senere, antakelig på 15- til 1600-tallet. Reindrifas kulturminner, som ildsteder, teltplasser, gjømmer, melkeplasser, merkeplasser og sperregjerder, er mangelfullt registrerte. Dette skyldes at systematisk registrerte kulturminner er konsentrert til veier og dagens bebyggelse.

[Illustrasjon: Árran, teltring]

For ca. 6-700 år siden finner vi sikre spor av fehold blant sjøsamene i Finnmark. Da hadde jordbruk eksistert i kystområdene lenger sør i Norge i flere tusen år. Jakt-, fangst- og fiskeøkonomien var seig og bærekraftig i Finnmark, antakelig også fordi produkter herfra, som fisk og pelsverk, var etterspurt i andre områder. Det er sannsynlig at det næringsmessige og kulturelle skillet mot jordbrukene samfunn i sørvest og sørøst også var et etnisk skille mellom det vi kjenner som norrøn og samisk kultur, slik vi ser den spede begynnelse til ca. 2000 år f.Kr og har skrevne kilder om fra begynnelsen av vår tidsregning. At reindrift og fehold ble tatt opp betød ikke at jakt og fiske mistet betydning. En tilpassing som inkluderte jakt, fiske og fehold, og gjerne også tamreinhold, ble vedlikeholdt langt opp i moderne tid.

[Illustrasjoner: Tuft etter fellesgamme. Høyløe på slåttemark]

For jakta, villreinjaktas siste fase inkludert, kom geværene i bruk fra slutten av 1600-tallet. En kilde fra Vadsø-tinget i 1702 opplyser at de fleste samefamiliene i Varanger eide gevær. Historiske kilder tyder på at villreinjakta hadde stor betydning enda rundt midten av 1700-tallet, men at geværene da hadde avløst fangstgjerder og fangstgroper.

Da villreinstammen ble redusert, la noen større vekt på husdyrhold og fiske, mens andre utviklet tamreinholdet mot mer spesialisert reindrift, med flytting over lange avstander. Modernisering av reindriften begynte først på 1950/60-tallet, og i løpet av 1900-tallet har reindriften gjennomgått en utvikling fra en relativt intensiv til en ekstensiv form. Til tross for en utvikling i retning av en mer spesialisert tamreinnomadisme, inngikk sjøfisket som et viktig element i næringsflyttingene mellom innland og kyst. De gamle verdde-relasjonene, venns- og samarbeidsforhold mellom fastboende og reindriftssamer, har noen steder vært opprettholdt fram til i dag.

[Illustrasjon: rekke av verdestabbur på fastboendes småbruk]

Jordbruken i Finnmark var (og er) primært en kjøtt- og melkeproduserende næringsform. Helt fram til etterkrigstiden var det et typisk høstingsjordbruk de fleste steder. Bruken av utslåtter holdt seg her

til ut i 1950-årene.inntekt utenom feholdet ble skaffet ved fiske, jakt, bærplukking og håndverk, og etter hvert også vegarbeid, industri, skogsarbeid og transport.

[Illustrasjon: utslåtter]

Når det gjelder fiske, var håndsnoere med kroker av bein, og senere metall, enerådende helt fram til line og garn kom i bruk ut på 1700-tallet. På 18- og 1900-tallet kom garnlenker, deretter snurpenot til som fiskemetoder, og parallelt brakte den nye tid med seg motoriserte fiskebåter. Finnmarksfisket, der fiskere fra andre områder deltok aktivt, var ikke som skreifisket i Lofoten organisert gjennom jektefart på Bergen. Fisket gav derfor grunnlag for økt handel i byene i Finnmark, hovedsakelig med tørrfisk. Loddetorskfisket fikk en oppblomstring i første halvdel av 1800-tallet.

[Illustrasjoner: nordlandsbåt og sjark]

Hellegroper er en kulturminnetype som dateres til perioden mellom Kristi fødsel og 1200-tallet. De er lokalisert langs ytterkysten av Nord-Troms og Finnmark. De er 2 til 4 m lange og inntil 1 m dype, og er i ofte kantsatt med heller. Det antas at gropene har vært brukt av samene til fremstilling av olje fra spekk av sel og hval.

[Illustrasjon: hellegrop]

På 1500-tallet drev hollendere hvalfangst langs Finnmarkskysten, og i 1870-årene startet den industrielle hvalfangsten. I spissen sto Svend Foyn, oppfinneren av granatharpunen. Med støtte av kapital sørfra ble det bygd opp mange hvalfangststasjoner langs finnmarkskysten. Fangsten må karakteriseres som rovdrift, og hvalbestanden ble kraftig redusert.

Den første større gruva i Finnmark var kopperverket i (Kåfjord/Njoammelgohppi/Kaavuono) i Alta. Verket var i drift fra 1826 til 1909, og var lenge Finnmarks største arbeidsplass. Skiferdriften i Alta ble innledet etter midten av 1800-tallet, og kom for alvor i gang etter århundreskiftet. Da skapte blant annet bybrannen i Ålesund i 1904 en stor etterspørsel etter takstein. I 1906 ble jernmalmgruven A/S Sydvaranger grunnlagt i Kirkenes/Girkonjårga/Kirkkonieni. Firmaet var gjennom mesteparten av 1900-tallet landets største gruveselskap.

[Illustrasjon: slagghauger]

Samfunn og kultur

Spørsmålet om hvor de første som bosatte seg i Finnmark etter siste istid kom fra, har pågått i lang tid. Nyere forskning og arkeologiske funn og isens tilbaketrekningsmønster tyder på at de aller første kom fra øst, fra kysten av Kolahalvøya. Det var villreinens vandringer og de rike ressursene i havet som brakte folk hit. Opp gjennom tidene har mennesker kommet langs kysten både fra sør og øst, og da isen var borte også gjennom innlandet. De har ikke levd i isolasjon, men hatt kontakter og utveksling med nabofolk og også med fjernere områder.

Den første folkegruppen som lar seg identifisere i Finnmark, er samene. I nasjonsbyggingens og fornuksningens tid tok en for gitt at nordmenn kommer fra Norge, mens en stilte spørsmål om hvor "de fremmede" samene kom fra. I dag ser vi at samisk og norsk kultur ble til i Sápmi og Norge, som et etnisk og kulturelt skille mellom jaktsamfunn og jordbruksamfunn. Den første øyenvitneskildringa fra Finnmark er håloyghøvdingen Ottars beretning fra sin sjøreise fra Tromsø-området til Kvitsjøen like før år 900 e.Kr. Ottar forteller at langs finnmarkskysten hadde han bare sett fiskere og fuglefangere og jegere, og de var alle samer.

I løpet av jernalderen var Finnmark sporadisk besøkt av folk fra lenger sør. Både norrøne folk og folkegrupper østfra stod i kontakt med samene gjennom handels-, skattleggings- og plyndringsferder.

[Illustrasjon: østlig og norrønt løsfunn]

Skoltesamene hadde Sør-Varanger og tilstøtende områder i nåværende Finland og Russland nærmest for seg selv helt fram til 1800-tallet. Hos skoltesamene holdt det gamle siida-systemet seg lengst. En siida betegner en gruppe familier som sammen disponerer og bruker et avgrenset geografisk område og er også betegnelsen på området. Studier av skoltesamiske siidaer har bidratt sterkt til kunnskap om samfunnsorganiseringen også i andre samiske områder.

På ytterkysten fant en permanent norsk bosetting sted i løpet av 1100-1200-tallet. På begynnelsen av 1300-tallet ble det bygd kirke og festning i Vardø/Várggát/Vuorea. Det var tørrfiskhandelen med hanseatene i Bergen som ga grunnlag for etablering av norske fiskevær langs finnmarkskysten. De gunstige tidene trakk til seg også personer fra andre områder i Nord-Europa, og fiskeværene blomstret.

En kilde fra 1589 nevner 17 fiskevær i Finnmark med egen kirke. Blant disse er flere som nå ligger øde, som Tunes, Stappen, Kjølvik, Opnan, Helnes, Skjøtningsberg, Omgang og Makkaur. Noen ble nedlagt da lave fiskepriser fra andre halvdel av 1500-tallet gjorde at livet i fiskeværene ble vanskeligere. I negativ retning trakk også Finnmarksmonopolet, som bortforpaktet landsdelen til bergenske kjøpmenn. På 16- og 1700-tallet gikk den norske befolkningen i Finnmark sterkt tilbake. Noen søkte seg lenger inn i fjordene, der mulighetene for fehold var bedre, men mange forlot Finnmark. Noen steder førte den norske tilflyttingen til fjordområdene til konkurranse med sjøsamene om beiteressurser. Oftest førte det til at samene måtte vike. Tilbake ligger gammetuftene der de hadde sine sommerplasser.

[Illustrasjoner: nedlagt fiskevær og gammetufter på sommerplass]

Samene hadde imidlertid en allsidig næringstilpasning og var ikke i samme grad avhengig av mel og andre varer fra Bergen, og den samiske befolkningen økte i samme periode. Det lave folketallet for øvrig ga også gode utviklingsmuligheter for reindrifta, både på sommer- og vinterbeitene.

Fra 1700-tallet fikk fjordområder og elvedaler i Finnmark også en kvensk befolkning. De var finskspråklige innflyttere fra ulike deler av det daværende nordlige og østlige Sverige, som Finland da var en del av. De første kvenene kom til Alta-området rundt 1740, og noe senere til Porsanger/Porsángu/Porsanki og Deanuleahki/Tanadalen. Etableringen av Kåfjord kobberverk i Alta i

1826 hadde også betydning for innflyttingen. Den store tilflyttingen skjedde på 1860-tallet, blant annet som følge av uår i Finland. Enkelte steder, især i Øst-Finnmark, fikk et sterkt kvensk preg. I Vadsø/Čáhcesuolu/Vesisaari var en tid nesten tre fjerdedeler av befolkninga kvener. Hit hadde de tidligere kommet årvisst for å fiske, så det var ikke fremmede områder de flyttet til. Kvenene kombinerte landbruk med fjordfiske og elvefiske, og var kjent som dyktige jordbrukere, fiskere og håndverkere.

[Illustrasjon: Foto av kvensk jordbruk]

Handel med russere har svært gamle røtter i Finnmark. Den var først basert på varer samene hadde å tilby, som pelsverk. På 1700-tallet utviklet det seg et russisk fiske i Finnmark, og i forlengelse av det kom en ny type samhandel, der bytte av fisk mot mel og tømmer inngikk som hoveddel. Russiske kjøpmenn og fiskere fra Kvitsjø-området - pomorene - kom på årvisse besøk til kysten i Finnmark og Troms. Russehandelen foregikk stikk i strid med Finnmarksmonopolet, som ble opphevet først i 1789. I 1796 fikk folk flest lov til å handle direkte med de russiske pomorene. Denne byttehandelen var en medvirkende årsak til at Finnmark på 1800-tallet igjen ble et attraktivt tilflyttingsområde for nordmenn og kvener. Da pomorhandelen brøt sammen omkring 1914-15, hadde fiskeværene på kysten delvis modernisert fiskeflåten. De var dermed ikke lenger så avhengig av et godt sommerfiske for å skaffe seg vintermel. Men for sjøsamene slo det svært negativt ut at pomorene ble borte. De fikk en brå forverring av avsetningsvilkårene for både fisk og pelsvarer.

[Illustrasjon: russebuer]

På 1700-tallet hadde de norske embetsmennene i området vanligvis et positivt syn på de innvandrende kvenene, som de mente førte til stabil bosetting og økonomisk vekst. Noen ganger kom kvenene i ressurskonkurrans med den samiske befolkningen. Men forholdet mellom samer og kvener var også preget av samarbeid og gjensidighet, og ekteskap mellom samer og kvener var ikke uvanlig. Der samekulturen sto sterkt gikk den kvenske befolkningen i blant opp i den samiske. De til dels skarpt atskilte bosetningssonene mellom samer og nordmenn bestod likevel ennå i lang tid. Utover 1800-tallet økte den norske koloniseringen. Årsaken lå i gunstige økonomiske tider og også en uttalt fornorskingspolitikk fra myndighetenes side.

[Illustrasjon: skoleinternat]

Tro og tradisjon

Vi vet ikke så mye om religionen i Finnmarks steinalder. De få gravfunnene som er gjort forteller om omsorg for de døde, og helleristninger gir innsikt i menneskenes liv og verdensoppfatning. I Alta finnes Nord-Europas største samling av bergkunst laget av jeger-fangstfolk. Den kom til for ca. 7000-2000 år siden. Et mindre, men like gammelt felt med helleristninger er nylig funnet i Sør-Varanger. Motivet er avbildninger av rein og elg, hvor reinen er i klart flertall og gir inntrykk av å forestille hele flokker med dyr på vandring.

[Illustrasjoner: helleristninger i Alta og på Gamnes]

Omtrent 1000 år før vår tidsregning dukker en ny type graver opp, de samiske urgravene. De er særlig tallrike i Varanger, hvor de også går lengst tilbake i tid. De døde ble svøpt i never og lagt i luftige og tørre steinkamre. De kunne få med seg jaktredskaper, bruksgjenstander og smykker, og også dyrebein og skjell. Gravskikken ble vedlikeholdt helt fram til 1500-tallet. Det uten sammenligning største urgravfeltet, med over 400 graver, ligger på Ceavccageadgi/Mortensnes i Nesseby kommune.

[Illustrasjoner: urgrav]

I samenes gamle religion ble naturen sett som besjelet. Naturen og mennesket var nært forbundet, både fysisk og åndelig. Gjennom ofringer og andre ritualer sikret menneskene et godt forhold til guder og krefter i naturen. Enkelte plasser, gjerne markante naturformasjoner i form av spesielle steiner, bergframspring, bergsprekker og huler, og også hele fjell, ble tolket som å ha større kraft enn andre, og ble gjenstand for rituelle markeringer. Ikke alle hellige steder mottok offergaver, noen steder var det tilstrekkelig at man oppførte seg respektfullt når man var i nærheten.

[Illustrasjon: offerstein]

De første kirkene i Finnmark, med Vardø som den aller første i 1307, må sees i forbindelse med norsk kolonisering og etableringen av fiskevær langs ytterkysten. Mot slutten av 1500-tallet nevnes 17 kirker og kapeller i Finnmark. Alle unntatt Vadsø ligger på ytterkysten. På 1600-tallet ble flere kirker nedlagt, men mange nye ble bygd, nå også innenfor den ytterste kyststripen. Tidlig på 1700-tallet ble kirkene i Finnmark overdratt til "Den nordlandske og finnmarkske misjonskasse". En ny gruppe kirker kom til, "misjonskirkene". De var lokalisert med tanke på den samiske befolkningen, og lå inne i fjordene. En, i Máze/Masi, lå i innlandet. Den kan sees på som dansknorske myndigheters svar på at svenskekongen lot bygge en kirke ny i Kautokeino i 1701. Han hadde da måttet gi opp sine krav på kysten i nord og konsentrerte seg om indre Finnmark. Guovdageaidnu/Kautokeino fikk sin første kirke i 1650, også den bygd av svenskene.

Den sentrale drivkraften i misjoneringen blant samene på 1700-tallet var Thomas von Westen. Hans misjonsarbeid var kjennetegnet av sterk demonisering og forfølgelse av samiske trosforestillinger og religiøs praksis, av beslaglegging av runebommer og rasering av offerplasser. Samtidig la Thomas von Westen vekt på bruk av samisk språk under forkynnelsen, i undervisningen samt ved trykking av bøker.

[Illustrasjon: tømmer fra den eldste kirka i Kautokeino]

Dette var imidlertid ikke den første aktive misjoneringen blant samene. Allerede på 1500-tallet ble skoltesamene på Kola og i nåværende Norge og Finland kristnet av den russiske kirke. Ca. 1530 grunnla den russiske munken og misjonæren Trifon et gresk-ortodoks kloster i Petsjenga/Petsamo. Han lot reise flere kirkebygg blant skoltesamene, og i 1565 også et kapell i Njávđán/Neiden-samenes sommerplass i Skoltebyen ved Njávđánjohka/Neidenelva. Kapellet som står der i dag ble bygd noe senere, og både det og det hellige vannet i dåpskulpen like ved har stor religiøs og historisk betydning for skoltesamene.

[Illustrasjon: St. Georgs kapell]

Læstadianismen er en luthersk vekkelse som blei startet av presten Lars Levi Læstadius i svensk Lappland på 1800-tallet. Til Finnmark kom læstadianismen i slutten av 1840-årene. Den vokste fram blant samer og kvener/norskfinner, og bidro til vedlikehold av språk, kulturelle verdier og skikker. Mot slutten av 1800-tallet kom også nordmenn med i bevegelsen, og læstadianismen bidro dermed også til å utjevne motsetninger mellom gruppene. I Vadsø unngikk et læstadiansk forsamlingshus krigens brenninger.

[Illustrasjon: Det gamle bedehus i Vadsø]

Av kirkene i Finnmark som ikke ble brent i 1944, er Kárášjohka/Karasjok gamle kirke, en korskirke fra 1807, den eldste. Kåfjord kirke i Alta kommune, med 300 sitteplasser, ble bygd i 1837 for å betjene samfunnet som vokste fram rundt kobberverket i Kåfjord. Kistrand kirke i Porsanger, oppført i 1856 i nygotisk stil, er en av flere kirker i Finnmark som ble tegnet av arkitekten Chr. H. Grosch.

[Illustrasjon: Karasjok gamle kirke]

Til mange av kulturminnene i Finnmark er det knyttet rike muntlige tradisjoner. De kan handle om spesielle hendelser og personer, om glede og sorg, om trosforestillinger, om ferdigheter og overlevelseskraft. Tradisjonskunnskapen og fortellingene gir kulturminnene liv og sjel, og virker inn på hvordan vi oppfatter og forstår dem.

Noen tradisjonssteder fremviser ikke synlige spor av menneskelig påvirkning. Her er det naturen selv, eller noe som har funnet sted på plassen, som har gitt opphav til fortellingene.

Noen tradisjoner har nedfelt seg i stedsnavn, og mange stedsnavn er i seg selv viktige for forståelsen av hvordan landskapet har vært brukt og forstått. For eksempel har hellige fjell ofte navn med ord som basse, álda, háldi og sáivu. Her hadde døde forfedre, ånder og guddommelige makter tilhold. Et annet eksempel er stedsnavn med førsteleddet Čuđi-/Suudi/Tsjude -. Til disse stedene er det knyttet sagn om et røverfolk som kom østfra, tsjudene.

[Illustrasjon: sted med Čuđi-navn]

Politikk og makt

Vardøhus festning sto ferdig omkring 1320-1330, da Norge lå i konflikt med den russiske republikken Novgorod. Den er verdens nordligste festning. Det første anlegget var en firkantet ringmursborg. Inne på det befestede området var det en rekke bygninger samt en brønn. På 1600-tallet fant noen av de mest brutale hekseprosessene i Norge sted her, og 91 kvinner og menn ble dømt til ild og bål.

[Illustrasjon: Vardøhus festning. Bildetekst: *Den nåværende festningen har åttekantet stjerneform og sto ferdig i 1738. Innenfor festningsmurene finnes en rekke bygninger som er bygd før 1825: kommandantbolig, portbygning/arrest, slaveri, magasin, brønnhus, ladetøyhus og krutthus*]

Før ca. år 1600 tok både Russland, Danmark-Norge og Sverige skatt av samene i Finnmark. I 1613 oppnådde Danmark-Norge enejurisdiksjon over kyst- og fjordområdene. Svensk kirkebygging på de gamle samiske markedsplassene startet på begynnelsen av 1600-tallet og ble avsluttet med bygging av Kautokeino kirke i 1701. Det samiske innlandet forble under svensk jurisdiksjon, men med både Sverige og Danmark-Norge som skattekrevere, fram til 1751. Da ble den nåværende grensen mot Sverige trukket. Denne grensen omfattet også riksgrensen mot Finland, som da hørte under Sverige. Grensetraktaten førte bl.a. til at det samiske fellesområdet i indre Finnmark ble tillagt Norge. I tilknytning til grensetraktaten ble det laget et tillegg med samme juridiske kraft som traktaten selv, kalt Lappekodisillen. I den ble de berørte samene gitt fortsatt rett til bruk av naturgodene på begge sider av grensen.

Finland ble utskilt fra Sverige i 1809. En del av den nordligste svensk-norske grensen fra 1751 ble fra da av grense mellom Norge og Finland. Gjennom grensekonvensjonen med Russland i 1826 ble den siste delen av grensen mellom Norge og Finland fastsatt, og grensen mellom Norge og Russland ble trukket til Grense-Jakobselv ved Nordishavet. De skoltesamiske fellesområdene ble delt mellom Finland, Russland og Norge, og Sør-Varanger ble en del av Norge. For skoltesamene var det svært ugunstig at grensen ble trukket tvers gjennom Paaččjokk/Báhčaveadji/Pasvik og Njauddâm/Njávđán/Neiden siidaer. Det kan hevdes at skoltesamenes kultur og livsform i særlig grad ble offer for statenes politikk, grensebestemmelser og krig. Skoltesamene i Neiden valgte å bli norske statsborgere. Noen etterkommere av Pasvik-siidaen finnes også i Norge.

[Illustrasjon: grensestolpe, treiksrøysa]

I 1852 ble grensa mellom Norge og Finland sperret, og finnmarkssamene mistet alle vinterbeiteområdene på finsk side av grensa. Mange måtte gi opp reindrift og bli fastboende eller flytte til kysten, mens andre skiftet statsborgerskap og ble svenske undersåtter. Grensesperringen var en medvirkende årsak til Kautokeino-opprøret i 1852. Når Finland senere sperret grensa også for svenske undersåtter, flyttet noen til finsk side, mens andre måtte gi opp drifta eller bli tvangsforflyttet til andre samiske områder lenger sør i Sverige.

Fra midten av 1800-tallet og 100 år framover i tid satte myndighetene inn til dels hardhendte tiltak for å fjerne samisk og kvensk/norsk-finsk språk og kultur. Kvensk og samiske språk ble forvist fra skole, kirke og offentlig forvaltning. Motivene var flere, fra at samer ble oppfattet som å tilhøre en laverestående rase til at kvener/norskfinner ble oppfattet som en sikkerhetspolitisk trussel. Assimilasjonspolitikken overfor urbefolkninger og minoriteter, som fornorskingspolitikken i Norge, forekom i mange land. Den settes i forbindelse med framveksten av sterke nasjonalstater. I noen land var virkemidlene langt mer brutale enn i Norge, men det kan likevel hevdes at assimilasjonspolitikken i Norge var særlig målbevisst, systematisk og langvarig.

Andre verdenskrig rammet Finnmark hardt. Finnmark, og spesielt Kirkenes spilte en sentral rolle som oppmarsjrområde til frontlinjen mot Nordvest-Russland. Kirkenes ble bombet over 300 ganger av sovjetiske fly. Også Vardø og Vadsø ble rammet.

[Illustrasjon: Norsdanfjordhula i Hasvik]

Tyskerne fikk bygd en rekke kystfort i Finnmark, med krigsfanger som arbeidskraft. Det største lå på Kibergneset ved Kiberg/Biergi/Kiiperi i Vardø kommune. Kiberg er kjent som partisanbygda. Under andre verdenskrig deltok mange kibergværingene som partisaner på sovjetisk side i kampen mot tyskerne. På Lasarettmoen i Porsanger ligger ruinene etter et av de største feltsykehusene Wehrmacht hadde i Finnmark. Leire for krigsfanger fantes i nærheten av de fleste tyske anleggene. Rundt 14.000 krigsfanger befant seg i Finnmark, de fleste sovjetiske, men også serbiske og jugoslaviske. På Sværholthavøya/Spierttanjárga i Lebesby kommune er en fangeleir arkeologisk undersøkt. I Løkvika ved Berlevåg/Bearalváhki ligger det en rekonstruert hytte bygd av gammel skipsplank og rekved. Under krigen flyttet to familier til den opprinnelige hytta, og bodde der da Løkvika ble utgangspunkt for motstandsvirksomhet.

[Illustrasjoner: krigsminner, Loe-hytta i Løkvika i Berlevåg]

Under tyskernes tilbaketrekning høsten 1944 anvendte de "den brente jords taktikk". Det meste av hus i fylket ble brent ned, telefonlinjer og kraftverk ødelagt, bruer sprengt, fiskebåter gjort ubrukelige, husdyr slaktet ned og sivilbefolkningen tvangsevakuert. Midtre, indre og vestre deler av Finnmark ble så å si totalrasert. Hele bygder ble utradert, og også Hammerfest by.

[Illustrasjon: Finnkongkeila/Sieidevuotna før og etter krigen]

Nedbrenningen, evakueringen og det påfølgende gjenreisingsarbeidet betød en gjennomgripende endring av Finnmark. Etter krigen gjennomgikk fylket en modernisering. Samtidig utgjorde landsdelen en frontlinje i den kalde krigen. Også på det kulturelle området skjedde det endringer, idet etterkrigstidens brudd med fortiden også førte til en kulturell homogenisering. Samtidig med en utjevning av sosiale forskjeller forsvant samisk språk og kultur fra mange sjøsamebygder.

[Illustrasjon: Alta gård]

Synet på språklige og etniske minoriteter endret seg etter andre verdenskrig. Internasjonalt menneskerettighetsarbeid førte til at det ble vedtatt folkerettslige avtaler både i Europa og FN. Alta-saken, en konflikt som startet da Stortinget i 1978 vedtok å demme opp Alta-Kautokeinovassdraget, markerte et tidsskille i samepolitikken i Norge. Den munnet ut i at elva ble neddemt, men også i at samene ble anerkjent som et urfolk i Norge. Det første Sameting ble åpnet 9. oktober 1989 i Karasjok.

Med Stortingets ratifikasjon i 1998 av Europarådets rammekonvensjon for beskyttelse av nasjonale minoriteter, ble kvenene/norskfinnene offisielt anerkjent som nasjonal minoritet. Kainun institutti – Kvensk institutt, et nasjonalt senter for kvensk språk og kultur, ble stiftet i 2005. Instituttet ligger i Pysyjoiki/Bissojohka/Børselv i Porsanger kommune.

Det kulturelle mangfoldet i Finnmark er i dag enda bredere enn før. Innvandrere fra mange land har funnet seg til rette, og flyktninger har fått opphold for kortere eller lengere tid. Deres historie vil over tid også nedfelle seg i kulturminner og kulturmiljø i Finnmark. Det er viktig å ha øye for dette allerede i dag, slik at f. eks. bygninger som bærer viktige sider ved også den moderne innvandringshistorien får oppmerksomhet.

4. KULTURMINNEFORVALTNING I FINNMARK

Historikk

Kulturminneforvaltningens historie har klar sammenheng med landets politiske historie. Mye av arbeidet som ble gjort på 1800- og 1900-tallet var nært knyttet til nasjonsbyggingen, og skulle bidra til å skape en felles, samlende norsk fortid og historie. Samenes og minoritetenes historie og kultur ble holdt utenfor denne nasjonale historien, og fikk lite faglig oppmerksomhet før den samiske kulturreisingen fra 1970-tallet. Det ble gradvis en endring i definisjonsmakten, med tanke på hvem som bestemmer hva som er verdifullt, verneverdig og representativt i kulturminnevernet.

De store landsdelsmuseene ble opprettet i løpet av 1700- og 1800-tallet (Tromsø museum i 1874), og sammen med Fortidsminneforeningen (1844), var de de første til å drive organisert virksomhet innen kulturminnebevaring. Både museene og Fortidsminneforeningen arbeidet med arkeologiske utgravninger, og siste halvdel av 1800-tallet ble kalt «gravhaugtiden». Lov om fredning og bevaring av fortidslevninger (Fortidsminneloven) kom i 1905, og etablerte et automatisk lovvern for alle kulturminner fra før reformasjonen (1537). I 1912 ble Riksantikvaren opprettet, med bygningsvern som hovedarbeidsfelt.

Den første loven som ga hjemmel til å frede bygninger i privat eie var Lov om bygningsfredning av 1921. Med bygningsfredningsloven fulgte en stor registreringsvirksomhet. Ved de første fredningsrundene var det praktbyggene på storgårdene og bygninger fra embedsmannskulturen som dominerte fredningslistene rundt i landet, og det var først og fremst overklassens kulturminner som sto i fokus.

I Finnmark kom de første fredningene i 1942, til tross for tyskernes okkupasjon. Store deler av bebyggelsen i Nord-Troms og Finnmark ble imidlertid brent av tyskerne høsten 1944, og alle de fredete anleggene gikk dessverre tapt. Det skulle av ulike årsaker gå hele 46 år før den neste fredningen i Finnmark kom, i 1988, med St. Georgs kapell i Neiden.

I mellomtiden skjedde det store endringer innen kulturminnevernet, og den offentlige kulturminneforvaltningen slik vi kjenner det i dag vokste frem. Fra 60-tallet ble det opprettet fylkeskonservatorstillinger i alle fylkene, i Finnmark fra 1977. I 1978 ble Lov om kulturminner vedtatt, denne samlet og erstattet fornminneloven og bygningsfredningsloven. Fra 1990 fikk fylkeskommunene delegert myndighet etter kulturminneloven, og overført en rekke faglige oppgaver innenfor kulturminnevernet. I tillegg ble vedtaket av dagens kulturminnelov et viktig tidsskille for samiske kulturminner, da det i 1978 ble innført automatisk fredningsstatus for kulturminner eldre enn 100 år.

Det samiske kulturminnevernet ble opprettet rundt 1990, med formell myndighet lagt til et eget organ under Tromsø museum. I 1994 ble Samisk kulturminneråd opprettet som et underliggende råd til Sametinget. Rådet fikk den samme myndighet og oppgaver etter kulturminneloven for de samiske kulturminnene som fylkeskommunen har for de øvrige kulturminnene. I 2001 ble rådet avviklet og forvaltningsansvaret overført til Sametinget.

I 1990 ble fredningslisten i Finnmark supplert med 18 anlegg, samt et område rundt St. Georgs kapell i Neiden. Utvalget ble gjort ut fra et ønske om å sikre de mest typiske hus av den begrensede bygningsmassen som ikke ble ødelagt av krigshandlingene, og det ble i utvelgelsesprosessen lagt vekt på representativitet i forhold til sosial klasse, etnisitet og næringstilpasning. I fredningsutvelgelsen ble det lagt vekt på både samiske og kvenske/norsk-finske kulturminner, og her er flere anlegg som blant annet viser kvenenes/norskfinnenes byggeskikk, erverv og religiøse virksomhet.

Organisering og myndighetsfordeling

Kulturminnevernet i Finnmark er organisert på ulike nivåer av ansvar og myndighetsfordeling, hvor nasjonalt, regionalt og kommunalt ansvar er fordelt mellom ulike instanser.

Statlig kulturminneforvaltning

Den nasjonale kulturminnepolitikken utformes av Klima- og miljøverndepartementet. Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for departementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken.

Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap. På sikt er det et statlig ønske å ytterligere styrke den regionale kulturminneforvaltningen ved å overføre mer myndighet og oppgaver innen dispensasjon og frigivning til regionalt nivå, særlig innenfor forvaltningen av automatisk fredete kulturminner. Det er også ventet overføring av større oppgaver innen fartøyvern.

Gjennom prosjektet "Statens kulturhistoriske eiendommer" utarbeider alle statlige sektorer landsverneplaner. En landsverneplan er en oversikt over den enkelte sektors verneverdige eiendommer og historikk, og danner blant annet grunnlaget for eventuelle fredninger. I Finnmark er det valgt ut objekter innen varierende felt som for eksempel kraftverk, veistrekninger, støer og moloer og statlige fjellstuer. En rekke av landsverneplanene er ennå ikke ferdig behandlet, slik at vernestatus for mange av objektene er uavklart.

Samisk og regional kulturminneforvaltning

Fylkeskommunen og Sametinget ivaretar de samlede verneinteressene knyttet til kulturminner i plan- og utbyggingssaker, og skal bistå kommunene slik at arealbruken ikke kommer i konflikt med bestemmelsene i kulturminneloven. Sametinget har ansvar for alle samiske kulturminner i Norge. Begge instanser har avgjørelsesmyndighet i saker som angår kulturminner og kulturmiljøer og har innsigelsesmyndighet i plansaker. De kan vedta midlertidig fredning etter kulturminneloven, de fører tilsyn med fredete kulturminner, og har også ansvaret for å tildele økonomiske tilskudd til skjøtsel og vedlikehold av freda og verneverdige kulturminner, samt å tilby veiledning til eiere av fredete bygg.

I tillegg til å gjøre registreringer av kulturminner i forbindelse med utbygging og virksomhet som kan komme i konflikt med kulturminneloven, utføres også større registreringsprosjekter for å få en helhetlig oversikt innen enkelte felt.

Sametinget og Finnmark fylkeskommune har også et formidlingsansvar og bidrar til flere formidlingsprosjekter, hvor blant annet tilrettelegging med stier, skilting og synliggjøring av kulturminner er sentralt.

Tromsø museum - Universitetsmuseet har ansvar for utgravninger og undersøkelser av arkeologiske kulturminner i Nord-Norge nord for Rana, inkludert berørte kulturminner under vann. Museet har også status som sjøfartsmuseum og foretar marinarkeologiske undersøkelser. I samarbeid med Riksantikvaren, fylkeskommuner, Sametinget og kommuner samt private tiltakshavere, forbereder og gjennomfører museet utgravninger i forbindelse med søknader om dispensasjon fra kulturminneloven.

Kommunal kulturminneforvaltning

Planlegging etter plan- og bygningsloven er viktig for å ta vare på og utvikle natur-, kulturmiljø- og landskapsverdier. Kommunene er plan- og bygningsmyndighet og kan bruke plan- og bygningsloven som verktøy for å gi kulturminner bevaringsstatus. Kommunene er ansvarlig for at nødvendig arealplanlegging finner sted og at kulturminneinteresser innarbeides i planene.

Ingen av finnmarkskommunene har egne stillinger innen kulturminnevern, og kompetansen må dermed ofte hentes utenfra i plansaker. Kommunale kulturminneplaner er et satsningsområde fra Riksantikvarens side, og det gis økonomisk støtte til kommunene for utarbeidelse av disse. Flere av kommunene i Finnmark er i gang med dette arbeidet.

Museene som forvaltere

Museene i Finnmark har en fordeling av ulike ansvarsområder seg imellom, med samisk og kvensk/norsk-finsk kultur, kystkultur, gjenreising og bergkunst som hovedområder. Mange museer forvalter store bygningsmasser med fredete og verneverdige bygg. Verdensarvsenter for bergkunst - Alta museum har fått overført oppgaver i forvaltningen av bergkunsten i Alta fra Finnmark fylkeskommune. Varanger Samiske Museum er tillagt det praktiske ansvaret for kulturminneområdet Ceavccageađgi/Mortensnes i Nesseby kommune. Det samme gjelder Ä'vv Skoltesamisk museum for kulturmiljøet i Skoltebyen. Museene har en viktig rolle som formidlere av kulturminner og kulturlandskap, og i overvåking og tilrettelegging.

5. STATUS OG UTFORDRINGER

Automatisk fredete kulturminner

Alle faste kulturminner fra før år 1537 (reformasjonen) og samiske kulturminner eldre enn 100 år er automatisk fredet etter kulturminneloven. Disse omfatter i hovedsak arkeologiske kulturminner på land og under vann, samiske bygninger eldre enn 100 år og naturformasjoner som det er knyttet eldre tro og tradisjon til. I denne sammenhengen snakker vi først og fremst om faste kulturminner, men også løse gjenstander, for eksempel gravfunn, omfattes av kulturminneloven.

Mens ansvarsdelingen mellom Sametinget og Finnmark fylkeskommune når det gjelder for eksempel bygninger er klar, utgjør arkeologiske kulturminner fra steinalderen et overlappende ansvarsfelt. De kan både sees som en felles kulturarv og som en forløper til samisk kulturhistorie. Fylkeskommunen og Sametinget har et godt praktisk forvaltningssamarbeid, slik at dobbeltarbeid og «konkurranse om fortiden» unngås. Samarbeidet er preget av gjensidighet, tillit og informasjons- og arbeidsdeling. *Det er viktig at det gode samarbeidet mellom Finnmark fylkeskommune og Sametinget videreføres og videreutvikles.*

I årene som kommer er det lagt opp til en endring i forvaltningspraksisen av arkeologiske kulturminner. Flere oppgaver skal overføres fra Riksantikvaren til fylkeskommunene og Sametinget, hvor de trolig blir forvaltningsmyndighet for dispensasjoner til frigiving av kulturminner og godkjenning av budsjetter for utgravninger.

Sametinget og fylkeskommunen må være rustet til å ta over nye oppgaver som forvaltningsmyndighet for arkeologiske kulturminner.

En effektiv og faglig god forvaltning og formidling av kulturminner forutsetter at de er kartfestet og dokumentert. Langt fra alle automatisk fredete arkeologiske kulturminner er registrert i databaser og kartfestet. Den nasjonale registreringsaktiviteten i forbindelse med Økonomisk kartverk ble i stor grad utført på 1960-, 70- og 80-tallet, og da primært i sentrale strøk definert som relevant for arealplanlegging og eiendomsforvaltning. Størstedelen av Finnmark falt dermed utenfor.

I utgangspunktet omfattet registreringene ikke samiske kulturminner yngre enn 1537, og registreringer av slike er i mange områder nærmest fraværende. I tillegg er det mange feilregistreringer i Økonomisk kartverk, både når det gjelder kartplassering og beskrivelser.

Manglende registreringer og feilregistrering er et problem for forvaltningen som helhet, inkludert kommunenes arealplanlegging og muligheter for utforming av kommunale kulturminneplaner.

Både Sametinget og Finnmark fylkeskommune arbeider fortløpende med å oppdatere og forbedre kvaliteten på opplysningene. Registreringsprosjekter i forbindelse med utbyggingsplaner de siste årene har gitt mange nye registreringer av kulturminner. Registreringene er gjort i avgrensede områder, og viser at potensialet for funn av flere kulturminner er stort. Et eksempel er Sametingets registrering av kulturminner i linjetraséen til 420 kV-ledning Balsfjord – Hammerfest. Det ble registrert et stort antall kulturminner, først og fremst reindriftssamiske.

[Illustrasjon: kulturminne fra denne registreringen]

I de siste årene har det også vært gjennomført prosjekter hvor det har vært tatt i bruk nye metoder for registrering av kulturminner. I Finnmark har det blitt gjort flere registreringer med laserskanning, en metode som er særlig aktuelt når man vil dekke store områder med mangelfull registrering. Gjennom bruk av høyoppløselig skanninger av terreng fra fly, kalt LIDAR-skanning, har man mulighet til lage nøyaktige modeller av overflaten i landskapet på en svært effektiv måte.

[Illustrasjon: LIDAR-scanning fangstanlegg]

Ved bruk av LIDAR-scanning kan man få oversikt over synlige kulturminner som gravhauger, fangstgroper og tufter, og her i fylket har metoden gitt svært gode resultater for kartlegging av fangstanlegg. Metoden er mindre egnet for kulturminner som er mindre synlige i markoverflaten, som samiske teltboplasser.

Det er et stort behov for systematiske og langvarige registreringsprosjekter som både kartlegger nye funn av arkeologiske kulturminner og som kvalitetssikrer tidligere registreringer.

Registrering og kartfesting er et viktig arbeid også for forskning på kulturminner, som sammen med utgravninger gir grunnlagsdata for ny innsikt i fortiden.

Det er viktig med god kontakt med forskningsinstitusjoner for utveksling omkring kunnskapsbehov, og også oppdatering på aktuelle forskningsresultater.

Skilting og stianlegg, som i verdensarvområdet i Alta og på Ceavccageadgi/Mortensnes i Nesseby kan være en god måte å formidle arkeologiske kulturminner på. Flere arkeologiske kulturminner ble tilrettelagt med løyper og skilt gjennom Fotefar mot nord-prosjektet på 1990-tallet, men her har det vært varierende grad av oppdatering og vedlikehold av skiltingen.

Opprusting og vedlikehold av Fotefar-områdene er en utfordring.

Kulturminnene i våre omgivelser er stadig i fare for å bli ødelagt av ytre påvirkning og slitasje. Tynt vegetasjonsdekke og en lav gjenvvekstrate gjør at mange kulturminner er sårbare for skader og påfølgende erosjon, for eksempel som følge av motorferdsel i utmark.

Av viktige kulturminner i Finnmark er urgravfelt ansett som særlig truet, på grunn av steinuttak og motorisert ferdsel.

[Illustrasjon: Spor etter barmarkskjøring]

Søking med metalldetektor har blitt en utbredt hobby de siste årene, med utstyr som både har blitt billigere og bedre. I Norge har alle anledning til å bruke metalldetektor så lenge en har fått tillatelse av grunneier og søket ikke er i konflikt med automatisk fredede kulturminner. Metallsøkingen kan bidra til å fremme historieinteressen, men det er også fare for at kulturminneverdier kan gå tapt.

Det er behov for tiltak for å begrense tap og skade på automatisk fredete kulturminner.

Arkeologiske kulturminner kan være vanskelig å få øye på for et utrent øye. Det kan være lett å overse at en gruppe ovale, runde eller rektangulære forsenkninger på en gammel strandvoll kan dreie seg om flere tusen år gamle hustufter, og at svakt avtegnede strukturer i en steinur kan handle om førkristne samiske graver. Å ha slik kunnskap gjør opplevelsen av landskapet rikere og mer

meningsfull, og kan også danne grunnlag for å aktivisere kulturminnene til beste for lokalsamfunn og samfunnet som helhet.

Å gjøre kunnskap om den kulturhistorien som er nedfelt i Finnmarks landskap tilgjengelig og engasjerende er en utfordring.

[Illustrasjon: Skolebesøk i kulturminneområde]

Hundreårsgrensen for fredete samiske kulturminner er en flytende grense, og antallet objekter øker år for år. Sametinget foreslo i 2016 at den flytende fredningsgrensen skulle opphøre, og at det skulle innføres en fast fredningsgrense. Denne grensen skulle settes til 2017. Forslaget er nå til utredning i Klima- og miljødepartementet. Det forventes at lovendringen blir vedtatt i 2017.

Prosjektet «Identifisering og registrering av automatisk fredete samiske bygninger» har pågått siden 2011. Prosjektet utføres av Sametinget i samarbeid med Riksantikvaren og Klima- og miljødepartementet. Prosjektet har registrert automatisk fredede samiske bygninger i hele det samiske området, herunder Finnmark. Prosjektet avsluttes i 2017. Det er utarbeidet forvaltningskriterier som tar sikte på en streng forvaltning av de eldste bygningene mens yngre og sterkt ombygde bygg gis et svakere vern.

Vedtaksfredete kulturminner

Sammenliknet med landet for øvrig, har Finnmark få vedtaksfredete kulturminner. Det er rundt 150 vedtaksfredete enkeltbygninger i Finnmark. I tillegg er om lag 50 ulike objekter i statlig eie fredet, og 18 kirker listeført som verneverdige av Riksantikvaren. Forvaltningsansvaret for de listeførte kirkene forventes å bli overført til fylkeskommunene i løpet av de neste årene.

Det er en overvekt av fredninger i Øst-Finnmark. Dette har sammenheng med den bevarte førkrigsbebyggelsen, men kan også skyldes at andre typer kulturminner enn bygninger, som reindriftsanlegg, har fått mindre oppmerksomhet. Vestfylket og indre Finnmark er lavt representert med fredninger sammenliknet med østfylket. Dette er en skjevhet som bør legges til grunn når framtidige fredninger vurderes, for eksempel på temaområder krigens kulturminner, gjenreisingsbebyggelse, nasjonale minoriteter, fritid og rekreasjon, kystkultur.

Det er uheldig at vestfylket og indre Finnmark er så lavt representert med fredninger sammenliknet med østfylket.

Et utvalg kvenske/norsk-finske kulturminner i Finnmark er vedtaksfredet, som en del gårdsanlegg og bedehus. Ellers har deler av den kvenske/norsk-finske bosetningen vern gjennom plan- og bygningsloven, ved å være omfattet av reguleringsplan med bevaringssoner. Dette gjelder for eksempel Skallelv i Vadsø kommune.

Finnmark har et særlig ansvar for et aktivt vern gjennom vedtaksfredninger av kvenske/norsk-finske kulturminner, også av andre kategorier enn bygninger.

[Illustrasjon: Bygningsmiljøet i Skallelv]

De fleste fredete og verneverdige bygg er i privat eie, og eierne gjør en verdifull innsats for å ta vare på dem gjennom daglig bruk og vedlikehold. Fortsatt bruk av bygningene er den beste formen for vern i et langtidsperspektiv. Eiere av fredete bygg kan søke Sametinget og fylkeskommunen om tilskudd til vedlikehold og antikvarisk restaurering. Sametinget og Finnmark fylkeskommune får overført tilskuddsmidler fra Riksantikvarens tildeling over statsbudsjettet.

I tillegg til gode økonomiske rammebetingelser trenger eiere støtte i lokalmiljøet fra for eksempel museer og kommuner, og tilgang til kvalifiserte håndverkere spesialisert på bygningsvern.

Mangel på håndverkere med kunnskaper om restaurering av eldre bygninger gjør det vanskelig å ta vare på verneverdige bygninger.

[Illustrasjon: Bygning under restaurering]

Tilskuddsordningene gjelder kulturminner i privat eie eller eid av en forening/stiftelse. Mange av museene forvalter et betydelig antall verneverdige og vedtaksfredete bygninger på vegne av sine eierkommuner. På grunn av eierforholdene kvalifiserer ikke disse til statlige tilskuddsmidler, og resultatet er i mange tilfeller manglende vedlikehold og gradvis forfall. Andre nasjonale støtteordninger som Stiftelsen UNI har så stor søknadsmasse at tilskuddsmidlene ikke strekker til. *Finansiering av tilskuddsmidler til fredete og vernede og bygninger museene er tillagt ansvar for er en utfordring.*

I mange tilfeller vil det være et krav om at det søkes dispensasjon for inngrep og endringer på fredete og verneverdige bygg, og her vil saksmengden øke etter som tilfanget av fredete bygninger med tiden øker. Riksantikvaren har lagt til rette for mer forutsigbarhet i søknadsbehandlingen, med nasjonale føringer for hva som kan gis dispensasjon for.

Det trengs en dispensasjonspraksis som er funksjonell for eierne og gir en forutsigbar forvaltningspraksis, samtidig som at kulturminneinteressene blir ivaretatt.

Sametingets arbeid med en forvaltningsplan for automatisk fredete samiske bygninger vil i fastsette noen hovedprinsipper for forvaltningen av disse.

Skoltebyen, neidensamenes gamle sommerboplass og senere faste boplass i Njauddâm/Njâvdân/Neiden i Sør-Varanger kommune, er fredet som kulturmiljø. Den skoltesamiske kulturhistorien er en særegen del av Nordkalotten og Skandinavias historie. Skoltebyen kan karakteriseres som det viktigste kulturminneområdet for den skoltesamiske historien og for den gjenlevende skoltesamiske kulturen i Norge. Sametinget bevilger årlig tilskudd til skjøtsel og tilrettelegging av fredningsområdet. Arbeidet gjennomføres av Ä'vv Skoltesamisk museum.

Det er viktig at skjøtselsarbeid i det fredete kulturmiljøet i Njauddâm/Njâvdân/Neiden videreføres.

[Illustrasjon: Skoltebyen]

I 1988 ble 1300 dekar på Ceavccageađgi/Mortensnes i Nesseby kommune fredet som sammenhengende kulturminneområde. Varanger Samiske Museum – Várjjat Sámi Musea har i en årrekke stått for den praktiske forvaltningen av området, og har i årenes løp gjennomført en rekke skjøtsels- og formidlingstiltak. I årene 2010-2013 bevilget miljøverndepartementet et årlig tilskudd på

1 million til dette arbeidet. Sametinget har i noen grad dekket opp for tapet da disse midlene falt bort. Ceavvcageadgi/Mortensnes inngår som hovedsted i Sametingets og Nesseby kommunes verdensarvinitiativ, med støtte fra Finnmark fylkeskommune.

Det er viktig at skjøtels- og formidlingsarbeidet Ceavvcageadgi/Mortensnes styrkes og videreføres på en forutsigbar måte.

[Illustrasjon: Infohuset]

Kulturminner uten formelt vern

Felles for krigsminner og andre typer nyere kulturminner, er at de som oftest ikke har noen form for formelt vern. Likevel er det svært mange kulturminner av nyere dato som er bevaringsverdige, og av høy historisk verdi.

Det går jevnlig tapt bygninger som verken fylkeskommunen, Sametinget eller museene har fått anledning til å vurdere verneverdien på, ved at beslutning om rivning eller ombygging tas i kommunene uten at det innhentes faglig veiledning. Kommunene legger ofte registreringer i SEFRAK-registeret til grunn for sine vurderinger i plan- og byggesaker. Dette registeret er ikke alltid et fullgodt verktøy for å få oversikt over verneverdien av kommunens bygningsmasse.

Det er behov for en revidering av SEFRAK-registeret, også fordi kriterier for verneverdi også har endret seg siden SEFRAK-registreringene ble gjennomført.

Fra nasjonalt hold er det lagt opp til en begrenset mulighet for nye fredninger i årene framover, og det er desto mer viktig med planarbeid i kommunene som integrerer hensynet til kulturminner. I arealplaner/delplaner kan kulturminneinteressene ivaretas med hensynssoner, både av områder og rundt enkeltobjekter. Mange kommuner ønsker å ta et bevisst planmessig grep om forvaltningen av sine kulturminner og kulturmiljøer, og kommunale kulturminneplaner er et virkemiddel for å innarbeide kulturminnene i kommunenes virksomhet.

Utarbeidelse av kommunedelplaner for kulturminner vil sette temaet på den politiske dagsorden.

Finnmarksmuseene gjør en viktig jobb med å ta vare på bygningsarven i fylket, og da særlig førkrigsbebyggelsen, både gjennom kartlegging, vedlikehold og veiledning. De fungerer som en fagressurs ovenfor både kommuner og private. Museene er også samarbeidspartnere i Riksantikvarens Verdiskapningsprogram. Varanger museums prosjekt Vardø Restored har vært særlig viktig for istandsetting av verneverdige bygg i Vardø. Prosjektet retter seg særlig mot eiere av kulturminner som også driver næringsutvikling. Det er et prosjektmål å utvikle en modell for stedsutvikling med utgangspunkt i kulturminnebasert steds- og næringsutvikling.

En viktig kulturminnekategori som mangler vern gjennom lov, er de ikke fredete kvenske/norsk-finske kulturminnene. Kvener/norsk-finner har status som nasjonal minoritet, og har i Norge hovedsakelig tilhørighet i Finnmark og Nord-Troms. Eksempler på materielle kulturminner kan være tjæremiler, spor etter torvtaking og -tørking, og andre fysiske spor etter en forlatt praksis.

Det er viktig at det utvikles en forvaltningspraksis som kompenserer for mangel på formelt vern av kvenske/norsk-finske kulturminner.

Gjenreisningsbebyggelsen i Finnmark og Nord-Troms står i en særstilling, som følge av utraderingen av bebyggelsen i store deler av landsdelen. Til tross for dette har ikke gjenreisningsbebyggelsen noe formelt vern gjennom kulturminneloven. Riksantikvarens NB!-register er til hjelp for å hensynte gjenreisningsbebyggelsen i byene i fylket. NB!-registeret identifiserer områder av nasjonal interesse som kommunene og fylkeskommunene skal etterstrebe å ivareta, og danner grunnlag for regulering til hensynsone gjennom plan- og bygningsloven.

De seneste årene har det nasjonalt vært fokusert på Finnmarks dramatiske krigshistorie med brenningen og den påfølgende gjenreisningen av Finnmark. Norsk Folkemuseums gjenreisningsprosjekt er et eksempel på dette, hvor det dokumenteres deler av gjenreisningshistorien fra Troms og Finnmark. Det er like fullt viktig at det på kommunalt og fylkesnivå gjøres tiltak for å verne om den mangfoldige gjenreisningsbebyggelsen. Her bør det ivaretas både eksempler fra den første, provisoriske gjenreisninga og den permanente gjenreisninga og typehusene.

Det er en utfordring at gjenreisningsbebyggelsen i bygdene i Finnmark er begrenset ivaretatt med hensynssoner. Det samme gjelder å bevare eksempler på den justeringen av typehus som ble gjort for å tilpasse dem samisk levevis og økonomi.

[Illustrasjon: Gjenreisningshus]

Mange av sporene fra andre verdenskrig er forsvunnet, eller er i ferd med å forsvinne, noe som gjør det desto viktigere å ta vare på de gjenværende kulturminnene. Krigsminner er et av satsningsområdene i Riksantikvarens fredningsstrategi, og her trekkes særlig spor etter motstandskamp fram som fredningsverdige, slik som fluktveier og skjulesteder. De seneste årene har det vært en økende interesse for å kartlegge og bevare krigens kulturminner, som for eksempel fangeleirer og kystfort.

[Illustrasjon: krigsminne]

I Finnmark har det vært gjort verdifullt kartleggingsarbeid av lag og foreninger, som også har dannet grunnlag for videre registreringer i kulturminnebasen Askeladden. Mer enn 80 leire har blitt dokumentert, og i arbeidet har det blitt hentet inn førstehånds informasjon fra tidsvitner, slik som tidligere fanger. Svært mye er tidligere udokumenterte fortellinger, som danner en del av en vond historie som har vært lite snakket om. Måter å jobbe med den vonde historien, knyttet til for eksempel fangeleirer, slavearbeid og folkemord, har særlig blitt utviklet innen museumsfagene. *Det er viktig at museene også i fortsettelsen får mulighet til å jobbe videre med Finnmarks krigshistorie.*

Krigsminner fra andre verdenskrig er særlig utsatt for forstyrrelser. Krigsminnene er ikke vernet gjennom lov og stort sett ikke omfattet av verneplaner, samtidig som de er sårbare for skader og plyndring. Områder som slagsteder og fangeleirer er spesielt yndet for metalløkere, samtidig som lovverket er svakt når det gjelder beskyttelse av disse områdene. Finnmark er nokså utsatt, og svært ofte graves det opp ting fra ulike historisk viktige steder. Økt dykkevirksomhet, og særlig interessen for vrakdykking, kan ha uheldige konsekvenser. I Finnmark gjelder det særlig krigsminner under vann,

som skipsvrak og rester av fly. Det som anses som en krigskirkegård er ulovlig å dykke på, men ellers er lovverket noe uklart.

Som i landet for øvrig, vitner tekniske og industrielle kulturminner om framveksten av det moderne Norge og om strukturelle endringer i samfunnet. I Finnmark finnes for eksempel spor etter skiferdrift, koppergruver og fiskeindustri. Kopperverket i Kåfjord i Alta kommune var i 1840 Norges største jern- og kopperverk regnet etter antall ansatte, og hadde stor betydning for den kvenske innvandringen til vestfylket. Altaelvtbygginga og «nullpunktet» i Stilla er sentrale steder for den samepolitiske historien.

Det er behov for å utvikle strategier og prioriteringer for bevaring av krigsminner og teknisk-industrielle kulturminner.

[Illustrasjon: Skiferbrudd]

Båter og fartøy

Nordnorsk fartøyvernssenter og båtmuseum i Gratangen er ett av tre nasjonale fartøyvernssentre. Disse sentrene har som oppgave å dokumentere og restaurere verneverdige fartøy og dokumentere og videreføre viktige håndverkstradisjoner og -teknikker som er i ferd med å forsvinne. Nordnorsk fartøyvernssenter mottar årlige driftsmidler fra Finnmark fylkeskommune.

[Illustrasjon: Verneverdig fartøy]

Forvaltningen av fredete og verneverdige fartøy er trolig tenkt overført fra Riksantikvaren til regionalt nivå i løpet av få år (innen 2020). Dette gjelder blant annet dispensasjonsarbeid, tilskuddsforvaltning og faglig veiledning innenfor fartøyvern. Fylkeskommunene og Sametinget besitter per i dag verken denne kompetansen eller har ressurser til å ta over en slik oppgave.

Det må legges til rette fra nasjonalt og regionalt hold at fylkeskommunen og Sametinget får overført ressurser og kompetanse til å ta over forvaltningsansvaret for fartøyvern.

“Vern gjennom bruk” er helt sentralt i fartøyvernet, og likeså de frivilliges innsats for å sette i stand, drifte og vedlikeholde fartøyene. Bruken av vernede fartøy medfører verdifull praktisk kunnskap og opplevelse for de involverte. Det er stadig økende krav til fartøyeiere gjennom sertifikattilpasninger, sjødyktighetsregler og forsikringer, noe som gir store økonomiske utfordringer for fartøyeiere. Dette fører ofte til slitasje både på frivillig mannskap og eiere, som må drifte fartøyene intensivt i en kort sommersesong.

Drift og vedlikehold av verneverdige fartøy er en utfordring for fartøyeierne.

På Riksantikvarens oversikt over vernede og fredete fartøy er det oppført syv farkoster fra Finnmark, hvorav fire er i museenes eie. Fartøyvernet omfatter først og fremst fartøy i drift, som er dekkede og over 12 meter. Små og åpne båter, både fra kysten og innlandet har vært tenkt ivaretatt som en del av museumssamlingene. Samers og kveners/norskfinners båtbruk og kystkultur har vært underkommunisert.

I Finnmark er kunnskap om bruk og bygging av elvebåter og båter til innlandsfiske en viktig del av fylkets kulturarv, og enkelte båttyper har allerede gått tapt.

[Illustrasjon: elvebåt]

Elvebåtbygging er, i tillegg til å være et håndverk som bør videreføres for sin egen del, også essensielt for videreføringen av tradisjonen med laksefiske i elvene. RiddoDuottarMuseat har et pågående prosjekt om elvebåten, i samarbeid med Sámi allaskuvlla/Samisk høyskole, Kvensk institutt og kvenforeninga i Lemmijoki/Leavdnja/Lakselv. Her samles det inn og dokumenteres kunnskap om samisk og kvensk/norsk-finsk elvebåtbygging, og det arrangeres praktisk kurs i elvebåtbygging. *Båter og båtbygging har stått sentralt i den samiske og kvenske/norsk-finske historien, og det er en særlig utfordring å ta vare på båter, båtbyggertradisjoner og båtbyggerkunnskap.*

Kulturmiljø, kulturlandskap og immaterielle kulturminner

Mens det tidligere var mest enkeltstående monumenter som ble vedtaksfredet, legger en i dag i større grad vekt på hvordan det enkelte objekt kan bevares i en meningsfylt sammenheng. Det legges større vekt på kulturminner i landskap og på hvordan mennesker har preget og blitt preget av landskapet rundt seg.

Begrepet kulturmiljø kom inn i kulturminneloven i 1992. Lovendringen ga anledning til å frede et kulturmiljø utfra områdets totale kulturhistoriske verdi. En kulturmiljøfredning etter §20 i kulturminneloven er en omfattende prosedyre, og endelig vedtak fattes av Kongen i statsråd. I Finnmark er Skoltebyen i Njauddâm/Njávdán/Neiden som nevnt fredet etter denne paragrafen.

Kulturmiljø og landskap utvider det romlige perspektivet på kulturminnene. Kulturmiljø gir sammenhengen eller helheten som enkeltobjektene inngår i, mens landskap gir sammenhengen mellom natur- og kulturmiljø. I Komsaområdet i Alta vises forholdet mellom kulturminner og landskap godt, med en tydelig sammenheng mellom landheving, landskapsformer og bosetning. *Det er viktig at kulturminner og kulturmiljøer inngår som ressurser i regional og kommunal planlegging.*

Sametinget og Finnmark fylkeskommune er medansvarlige forvaltere i myndighetenes nasjonale satsing på Utvalgte kulturlandskap i jordbruket. Dette er en felles satsing mellom Landbruks- og matdepartementet og Klima- og miljødepartementet. Formålet med denne satsingen er å sikre langsiktig forvaltning av et utvalg landskapsområder med svært store biologiske og kulturhistoriske verdier som er formet av langvarig og kontinuerlig tradisjonell bruk. I Finnmark er kulturlandskapet på Goarahat og Sandvikhalvøya i Porsanger valgt ut. Det er laget en forvaltningsplan, og Fylkesmannen leder den regionale styringsgruppen. En lokal samarbeidsgruppe skal sikre lokal forankring og samarbeid. Det er et uttalt mål at satsningen skal være en ressurs for verdiskapning. *Det er viktig at arbeidet med kulturlandskapet på Goarahat og Sandvikhalvøya videreutvikles.*

[Illustrasjon: Trollholmsund]

I samisk sammenheng er landskapsrelaterte muntlige tradisjoner steder knyttet til tro og tradisjon, samt reindriftens og utmarksnæringenes kulturlandskap vektlagt.

Reindriftens kulturlandskap har foreløpig fått mindre oppmerksomhet enn jordbrukslandskapet, og dette bør bøtes på.

[Illustrasjon: reinbeitelandskap]

Den immaterielle kulturarven favner langt videre enn de temaer som tas opp i denne planen. Her er det tradisjoner, fortellinger og forestillinger knyttet til bestemte materielle trekk, naturlige eller menneskeskapt, som er tema. Språk i form av stedsnavn faller dermed innenfor, og især når det gjelder samisk og kvensk/norsk-finsk er den språklige arven i form av stedsnavn viktig å ta vare på. Den immaterielle kulturarven kan dokumenteres, men holdes levende ved at områdene fortsatt brukes og at kunnskap og fortellinger videreføres. Levedyktige lokalsamfunn med et aktivt forhold til sin kulturarv er den beste garantien for dette.

Dokumentering og videreføring av landskapstradisjoner og stedsnavn er en utfordring som vil kreve samhandling mellom flere instanser og aktører.

[Illustrasjon: hellig fjell]

Verdensarv

I Finnmark er Bergkunsten i Alta og punktene på Struves meridianbue, inkludert meridianstøtten i Hammerfest, på UNESCOs verdensarvliste.

[Illustrasjon: meridianstøtten]

Bergkunsten i Alta ble innskrevet i 1985 og omfatter fem områder i bunnen av Altafjorden. Den omfatter rundt 6000 helleristninger og 50 helle-malerier laget for ca. 7000 til 2000 år siden. Bergkunsten i Alta er Nord-Europas største konsentrasjon av bergkunst laget av jeger-fangstfolk, og gir oss et unikt innblikk i menneskenes tankeverden og ritualer, sosial organisering, teknologi og ressursutnyttelse. Hjemmeluft/Jiepmaluokta er det største området, og er tilrettelagt for publikum med gangveier, guidehefter og guidete turer.

[Illustrasjon: stianlegget på Hjemmeluft]

Finnmark fylkeskommune har hovedansvaret for forvaltningen av verdensarvområdene i Alta. Verdensarvsenter for Bergkunst – Alta Museum (VAM) utfører forvaltningsoppgaver iht. kulturminneloven på vegne av Finnmark fylkeskommune. Forvaltningen gjøres i samforståelse med Sametinget, som er deltaker i en administrativ arbeidsgruppe.

Det arbeides ut fra en egen forvaltningsplan, men det er et ønske om å ytterligere avklare ansvarsområdene. Det er også et spørsmål om VAM skal ha oppgaver knyttet til de andre bergkunstlokalitetene i Finnmark.

Struves meridianbue ble innskrevet i UNESCOs verdensarvliste i 2005 som det første teknisk-vitenskapelige kulturobjektet. Meridianbuen representerer et gigantisk oppmålingsarbeid som ble

gjennomført gjennom 39 år fra 1816 til 1855 for å bestemme jordklodens form og størrelse. Fire av de 34 fredete målepunktene ligger i Norge: Meridianstøtten på Fuglenes i Hammerfest, fjelltoppen Lille-Raipas/Unna Ráipásaš i Alta, og fjelltoppene Luvddiidčohkka/Lodiken og Bealjášvárri/Muvravárri i Kautokeino. Statens Kartverk eier Struves meridianbue og den forvaltes av Finnmark fylkeskommune. Forvaltningsplan for Struve ble vedtatt i 2017.

Det er viktig at alle parter i forvaltningen av Struve følger opp forvaltningsplanen.

Med støtte fra Finnmark fylkeskommune og kommunene Nesseby, Tana og Båtsfjord har Sametinget tatt initiativ til at fire delområder i Varanger, under navnet Várjjat Siida, vurderes for innskriving på verdensarvlista. Hovedstedet er det fredete kulturminneområdet Ceavccageađgi/Mortensnes i Nesseby kommune. De tilknyttede stedene i verdensarvforslaget er de enestående rike fangstanleggene for villrein på Kjøpmannskjølen i Båtsfjord kommune og Gollevárri i Tana kommune, og en berømt steinalderlokalitet på Ruovdenjunlovta/Gropbakkengen i Nesseby kommune. *Arbeidet med å fremme Várjjat Siida har pågått lenge, og det er viktig at oppføring på tentativ liste og påfølgende nominasjonsarbeid avklares og fullføres.*

[Illustrasjon: Gropbakkengen]

6. SATSINGSOMRÅDER

I Del 1 i denne planen er det overordnede målet for kulturminneforvaltningen i Finnmark at kulturminners og kulturmiljøers historiske verdier og bruksverdier aktiveres i samtiden og bevares for kommende generasjoner.

For å oppnå dette er det definert følgende innsatsområder med delmål:

- KUNNSKAP: at kulturminner er dokumentert, kartfestet og forstått
- FORMIDLING: at kulturminner og kunnskap om dem er tilgjengelig og ønsket
- FORVALTNING: at forvaltningen er velorganisert og har nødvendige redskaper og virkemidler
- SAMARBEID OG DELTAKELSE: at det legges til rette for god samhandling mellom eiere, lokalsamfunn, frivillige organisasjoner og offentlige og private aktører
- VERN OG VEDLIKEHOLD: at kulturminner og kulturmiljøer vernes og sikres mot ødeleggelse
- SAMFUNNSNYTTE OG VERDISKAPING: at kulturminneverdiene bidrar til attraktive lokalsamfunn og til å profilere Finnmark på en positiv måte.

Mange av de utfordringer som er nevnt i Del 5 er og vil fortsette å være aktuelle i fylkeskommunen og Sametingets daglige forvaltningsarbeid. Denne planens hovedmål, delmål og verdigrunnlag er bestemmende for hvilke av disse det skal legges særlig vekt på i planperioden. De kommer ikke til foretrengsel for Sametingets og fylkeskommunes andre relevante plandokument og strategiske føringer.

Under hvert av innsatsområdene nedenfor er det ført opp to eller tre hovedsatsinger som skal gi særlig oppmerksomhet og prioritet. Begrepet oppmerksomhet er med for å gi rom for at ikke alle elementer gjelder likt for begge forvaltningsinstanser.

Denne overordnede planen definerer ikke konkrete tiltak, da dette vil utmeisles i en egen handlingsplan.

Kunnskap

1. Registrering og kvalitetssikring

En velfundert og effektiv kulturminneforvaltning trenger solide og korrekte grunnlagsdata. Det samme gjelder for kommunenes arealplanlegging, og også for forskning- og formidlingsarbeid. Tilleggsregistreringer og kvalitetssikring av tidligere registreringer er viktig for å få dette til.

2. Håndverkskompetanse

For bygningsvern og vern av fartøy og eldre båter er det ikke tilstrekkelig med passivt vern for å forhindre ødelegging. Restaurering og vedlikehold krever kunnskap om metoder og teknikker i eldre byggeskikk og om antikvariske prinsipper. Å tilegne seg slik kunnskap krever opplæring gjennom praktisk arbeid, og dermed både noen som kan lære bort og noen som vil lære. Dette er

et område museene i enda større grad enn i dag vil kunne bidra til om forholdene legges til rette for det.

Formidling

1. Utvikling av formidlingsprosjekter gjennom tilrettelegging og kunnskapsspredning

Museer og foreninger, og også lokale tidsskrifter, bidrar sterkt til at kulturminner, kulturminneområder og kunnskap om dem gjøres kjent og forstått. Velfunderte lokale initiativ kan ha stor betydning, jf. punkt om samfunnsnytte og verdiskaping nedenfor.

Ved siden av å være våkne for positive og nyskapende formidlings- og tilretteleggingsprosjekter, også av digital art, er det noen formidlingsarenaer som bør ha særlig prioritet. Disse er Bergkunsten i Alta, kulturlandskapet på Goarahat og Sandvikhalvøya i Porsanger kommune, kulturmiljøet i Njauddâm/Njâvdân/Neiden i Sør-Varanger kommune og kulturminneområdet Ceavvcageađge/Mortensnes i Nesseby kommune med tilhørende potensielle verdensarvsteder i Tana og Båtsfjord kommuner.

2. Kulturlandskap og landskapstradisjoner

Bruk av utmark har stor verdi for folk i Finnmark, for husholdsøkonomi, rekreasjon og folkehelse. Kunnskap om de som har brukt områdene før oss, og de kulturminner, fortellinger, tradisjoner og stedsnavn som er nedfelt i landskapet gir bruken en verdifull dimensjon. Dette gjelder ikke minst det som for mange kan fremstå som ren natur, utmarksbrukens og reindriftens kulturlandskap. Arbeid for aktivisering av kunnskap knyttet til kulturlandskap kan utvikles i samarbeid med museer og andre kulturinstitusjoner, primærnæringsorganisasjoner og lokale foreninger.

Forvaltning

1. Samarbeid mellom Sametinget og Finnmark fylkeskommune

Samarbeidet mellom Sametinget og Finnmark fylkeskommune er preget av gjensidighet, tillit og informasjons- og arbeidsdeling. Det kan likevel jevnlig vurderes hvordan samarbeidet er organisert og fordelt. En forutsetning er at dette ikke virker mot den tette kontakten og kommunikasjonen som er etablert.

2. Kommunal planlegging – kulturminneplaner

Kommunedelplaner for kulturminner vil sette temaet på den politiske dagsorden og innarbeide det i kommunens virksomhet. Flere kommuner ønsker å ta et bevisst planmessig grep om forvaltningen av sine kulturminner og kulturmiljøer.

Vern og vedlikehold

1. Fredete og vedtaksfredete bygninger

Bygninger med fredningsstatus er en viktig og potensielt ressurskrevende del av kulturarven og forvaltningsmyndighetene har et særlig ansvar for å følge opp disse.

2. Kulturminner uten formelt vern

Mangel på formelt vern av viktige kulturminner og kulturmiljøer kan kompenseres for ved at det utvikles tydelige forvaltningspraksiser og –prioriteringer for slike. Dette vil gjelde især for kvenske/norsk-finske kulturminner, gjenreisingsbebyggelse og krigsminner.

3. Oppsyn og skjøtsel av arkeologiske kulturminner

Naturforholdene i Finnmark, med åpne, tilgjengelige landskap og sparsom vegetasjon, gjør noen kulturminnetyper sårbare for skade og slitasje. Dette gjelder blant annet urgravfelt og kulturminner utsatt for motorferdsel i utmark. Ved siden av økt kunnskap (jf. punkt 2 under formidling) og veiledning i forbindelse med kommunal arealplanlegging vil styrket kommunikasjon med Statens naturoppsyn, Fylkesmannen i Finnmark og Finnmarkseiendommen være nyttig.

Samarbeid og deltakelse

1. Eiere av fredete og verneverdige bygg

De fleste fredete og verneverdige bygg er i privat eie, og eierne gjør en verdifull innsats for å ta vare på dem gjennom daglig bruk og vedlikehold. Fortsatt bruk av bygningene er den beste formen for vern i et langtidsperspektiv, og det bør legges til rette for en forvaltningspraksis og virkemiddelbruk som gjør at fortid og nåtid kan kombineres, samtidig som kulturhistoriske verdier ivaretas. Kontakt og god kommunikasjon er nøkkelbegreper.

2. Frivillige organisasjoner

Samarbeid med organisasjoner, som historielag, bygdelag og Fortidsminneforeningen bidrar til å gjøre kulturminnevernet aktuelt og relevant i lokalsamfunnet. Dette kan styrkes gjennom utvikling av samarbeidsstrategier og etablering av møteplasser.

3. Museer og museumlag

Samarbeid med museene er viktig for alle innsatsområder. Museene er nøkkelinstitusjoner for formidling av Finnmarks kulturminner, og gjennomfører også mange konkrete kulturminnetiltak

innen restaurering, tilrettelegging og skjøtsel. Det bør vurderes hvordan samarbeidet med museene er organisert og hvordan de kan settes i stand til å innta en enda mer aktiv rolle.

Samfunnsnytte

1. Tilhørighet, identitet og attraksjonskraft

Kunnskap om egen historie og hvordan den er avtegnet i de fysiske omgivelsene skaper tilknytting og bidrar til å gi steder profil og innhold. Økt fokus på kulturminner og lokal historie, inkludert tradisjonskunnskap, kan påvirke steders attraktivitet og befolkningens trivsel.

2. Bruksverdier, reiseliv og verdiskaping

Kulturminner og kulturmiljøer kan være en ressurs for den enkelte og for samfunnet som helhet. Fortsatt bruk av eldre bygninger og vedlikehold av kulturlandskap har både økonomisk og praktisk verdi.

For reiselivet og i utvikling av attraksjoner spiller kulturminner en sentral rolle. Når det gjelder profilering av fylket som helhet er verdensarvstedene sentrale. Dette inkluderer det potensielle Várjjat Siida verdensarvsted, som det nå er på høy tid å få på plass.

Finnmark kan i liten grad skilte med monumentale byggverk og praktbygg. Det særegne ved fylket ligger i den dype forhistorien som har avtegnet seg i landskapet, i den kulturelle variasjonen kulturminnene representerer og i den nære sammenhengen mellom natur og kultur, som iblant er ett, slik som hellige naturformasjoner. Disse forholdene er en ressurs for utvikling av opplevelsesprodukter med egenart og potensielt stor attraksjonskraft. Formidling av naturopplevelser og kulturopplevelser bør i stor grad ses i sammenheng.

[Illustrasjon: Steilneset minneste. Et eksempel på hvordan historie, kunst og arkitektur kan spille sammen og utgjøre en helhet]

VEDLEGG

Vedlegg 1: Avklaring av begreper

Kulturminner - Alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Kulturmiljøer - Områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Det kan for eksempel være en bydel, et fiskevær, et fangstanlegg eller et industriområde.

Kulturlandskap – Landskap som er formet av menneskers liv og virke opp gjennom tidene, eller landskap som på forskjellig vis bærer i seg forestillinger som påvirker mennesket. Det samiske landskapet kjennetegnes for eksempel ved sin sterke symbolverdi.

Samiske kulturminner – Kulturminner defineres som samiske hvis de knytter seg til levende eller nedtegnet samisk tradisjon eller faglig kunnskap som bekrefter tilknytning til samisk historie og forhistorie.

Bygninger regnes også som kulturminner, og defineres som samiske ut fra bestemte kriterier, hvor det viktigste er at bygningen står i en samisk kulturell og historisk sammenheng. Andre kriterier kan være funksjon, miljømessig sammenheng, byggeskikk og oppfatningen til eieren og lokalsamfunnet.

Arkeologisk kulturminne – de fysiske sporene etter menneskelig aktivitet som fins i og under markoverflaten. I svært mange tilfeller er dette de eneste kildene som kan gi innsyn i og kunnskap om folks liv og virke i forhistorisk tid. Alle typer kulturminner fra tida før reformasjonen er derfor automatisk fredet etter kulturminneloven. For samiske kulturminner er grensen for automatisk fredning satt til 100 år, ettersom kulturminnene her gjerne er de eneste kildene også fra nyere tid. Vi skiller mellom faste og løse arkeologiske kulturminner. Faste kulturminner er for eksempel rester etter boplasser, urgraver, kokegroper, fangstgroper, skyteskjul m.m. Løse kulturminner er gjenstander funnet uten kjent kontekst eller ved en arkeologisk utgraving.

Fredet kulturminne – Et kulturminne som myndighetene gir så stor verdi at det må sikres for ettertiden. Kulturmiljø kan også fredes. En fredning er den strengeste formen for vern av kulturminner. Det innebærer at inngrep i eller endringer av kulturminnet må godkjennes av myndighetene. Et kulturminne kan være automatisk fredet, vedtaksfredet eller forskriftsfredet.

Automatisk fredet kulturminne – Et kulturminne som er fredet direkte etter lov, uten særskilt vedtak.

Forskriftsfredet kulturminne – betegnelse brukt om vedtaksfredete bygninger eller anlegg som er i statlig eie på fredningstidspunktet, og som er fredet ved forskrift. Forskriftsfredning er en forenklet prosedyre i forhold til andre former for fredning.

Vedtaksfredet kulturminne – Kulturminne som er fredet gjennom vedtak etter kulturminneloven (eller svalbardmiljøloven). Vedtaksfredninger etter kulturminneloven kan omfatte alle typer kulturminner yngre enn 1537, stående bygninger yngre enn 1649, kulturmiljø og fartøy.

Verneverdig kulturminne – Et kulturminne som har gjennomgått kulturminnefaglig vurdering og er identifisert som verneverdig eller bevaringsverdig. Betegnelsene verneverdig og bevaringsverdig betyr det samme og blir brukt om hverandre. De fleste verneverdige kulturminner er ikke formelt vernet etter kulturminneloven eller plan- og bygningsloven, men mange blir likevel tatt vare på fordi de blir oppfattet som verdifulle av eiere og brukere.

Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon, både fra krigshandlinger og dagligliv. Eksempler på krigsminner fra andre verdenskrig kan være bygninger og anlegg som ble

oppført under krigen, eksisterende bygninger og anlegg som fikk særskilte funksjoner, eller spor i landskapet eller steder som kan knyttes til hendelser under krigen.

Immateriell kulturarv – Praksis, framstillinger, uttrykk, kunnskap og ferdigheter samt tilhørende gjenstander og kulturelle rom, som samfunn, grupper eller enkeltpersoner anerkjenner som en del av sin kulturarv. Immateriell kulturarv omfatter muntlige tradisjoner og uttrykk (men ikke språk som helhet), utøvende kunst, sosiale skikker og ritualer, kunnskap og praksis som gjelder naturen og universet og tradisjonell håndverkskunnskap.

Dispensasjon – et enkelt fritak fra å følge en lov, et vedtak eller en forskrift. Innenfor kulturminneforvaltningen innebærer dette:

- dispensasjon fra automatisk freding, dvs. at det tillates inngrep i eller ved det automatisk fredete kulturminnet
- dispensasjon fra vedtaksfreding, dvs. at det blir gjort unntak fra fredingen for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i kulturminnet
- dispensasjon fra vern gjennom plan- og bygningsloven, dvs. at kommunene gjør unntak fra planvedtak om vern

Askeladden – er Riksantikvarens offisielle database over fredete kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Askeladden inneholder data om kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven, eller kulturminnefaglig vurdert som verneverdige.

SEFRAK-registret – er et nasjonalt register over eldre bygninger og andre kulturminner, bygd før 1900, i Finnmark før 1945. Bygningene er kartfestet, oppmålt og fotografert.

NBI-registret – er en database over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer som har nasjonal interesse. Registeret angir områder hvor det må vises særlige hensyn i forbindelse med videre forvaltning og utvikling. Det innebærer ikke formelt vern at et kulturmiljø er med i NBI-registret, men det gir et grunnlag for angivelse av nye hensynsoner iht. plan- og bygningsloven. Områdene kan også gi grunnlag for innsigelse ved nye arealplaner.

Vedlegg 2: Rammer for planarbeidet

Arbeidet med regional plan for kulturminner og kulturmiljø er forankret i retningslinjer og rammeverk på internasjonalt, nasjonalt, og regionalt nivå. Kulturminneforvaltningens virksomhet er også regulert av tilhørende lovverk og arealpolitiske retningslinjer.

Nasjonale og regionale rammer

Lov om kulturminner (Kulturminneloven, 1978). Loven har som formål å verne kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon, både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.

Kulturminneloven skal hindre at automatisk fredede kulturminner blir ødelagt, og slår fast at ingen må – uten rett tillatelse «*sette i gang tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredet kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje.*»

Kulturminner som er automatisk fredet i henhold til kulturminneloven er:

- alle arkeologiske kulturminner, bygninger og ruiner fra før 1537
- erklært stående byggverk fra perioden 1537-1649

- samiske kulturminner eldre enn 100 år
- Skipsfunn eldre enn 100 år

Plan- og bygningsloven av 2009. Planlegging etter plan- og bygningsloven skal bidra til å samordne statlige, regionale og kommunale oppgaver og gi grunnlag for vedtak om bruk og vern av ressurser. Den skal også sikre åpenhet, forutsigbarhet og medvirkning for alle berørte parter. Loven er kommunenes fremste redskap for å sikre kulturarven, og skal fremme en bærekraftig utvikling til det beste for den enkelte, samfunnet og framtidige generasjoner. All planlegging etter plan- og bygningsloven skal sikre naturgrunnlaget for samisk kultur, næringsutøvelse og samfunnsliv. Sametinget kan melde innsigelser til planforslag som bryter med disse forutsetningene.

Miljøverndepartementet (2011/2015): Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging. Plan- og bygningslovens krav om utarbeidelse av nasjonale forventninger ble innført samtidig med nye bestemmelser om regionale og kommunale planstrategier. De nasjonale forventningene skal følges opp i arbeidet med planstrategiene og bidra til at planleggingen i fylker og kommuner tar opp viktige utfordringer i samfunnsutviklingen. Forventningene skal også legges til grunn når det utarbeides nye planer i fylkene og kommunene. Forventningene for 2015 omhandler gode og effektive planprosesser, planlegging for bærekraftig areal- og samfunnsutvikling og planlegging for attraktive og klimavennlige by- og tettstedsområder.

Stortingsmelding 16 (2004-2005) «Leve med kulturminner». Meldingen er en handlingsplan med nasjonale mål for kulturminnepolitikken fram mot 2020. Et samlet Storting sluttet seg til tre nasjonale mål for kulturminnepolitikken:

- Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller, skal minimeres. Innen 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 prosent årlig.
- Fredete og fredningsverdige kulturminner og kulturmiljøer skal være sikret og ha et ordinært vedlikeholds nivå innen 2020.
- Den geografiske, sosiale, etniske, næringsmessige og tidsmessige bredden i de varig vernete kulturminnene og kulturmiljøene skal bli bedre, og et representativt utvalg skal være fredet innen 2020.

Stortingsmelding 35 (2012-2013) «Framtid med fotfeste». Meldingen inneholder en statusoppdatering for kulturminnepolitikken per januar 2013 og tydeliggjør hvilke utfordringer som gjenstår for at man innen 2020 skal nå målene som ble vedtatt gjennom behandlingen av Meld. St. 16. Det framheves hvor viktig kulturminneforvaltningen er i et samfunn i endring og hvordan de kulturhistoriske verdiene kan og bør være ressurser og fellesgoder i en langsiktig, bærekraftig samfunnsutvikling.

Det blir konkludert med at 2020-målene som ble satt i Meld. St. 16 skal opprettholdes, men at tiltakene som er satt i gang må målrettes bedre. Innenfor forvaltningen er følgende tiltak foreslått:

- Riksantikvarens rolle som direktorat skal videreutvikles.
- Fylkeskommunenes rolle som regional kulturminnemyndighet skal styrkes blant annet ved å overføre større ansvar etter kulturminneloven.
- Kommunene skal støttes i deres rolle som lokal forvalter av kulturminner, blant annet gjennom prosjektet *Kunnskapsløftet for kulturminneforvaltningen*.

- Det skal vurderes endringer i ansvarsforskriften til kulturminneloven, for å få en mer helhetlig organisering av forvaltningen av arkeologiske kulturminner.

Riksantikvarens Fredningsstrategi mot 2020 (2015) er en anbefaling av hvilken retning kulturminneforvaltningen bør ta for å nå de nasjonale målene som storting og regjering har satt for sin kulturminnepolitikk. Anbefalingen skal bidra til å utjevne blant annet geografiske, etniske og sosiale skjevheter som har oppstått i tidligere fredningsarbeid, samtidig som strategien legger opp til færre fredninger og heller styrket vern gjennom bruk av plan- og bygningsloven i kommunene. Som et styrende strategidokument har Fredningsstrategien større betydning for kulturminnearbeidet i fylkeskommunen enn for Sametinget.

Sametingets planveileder har som formål å «legge til rette for at alle planer, konsekvensutredninger og vedtak som følger plan- og bygningslovens plandel, sikrer naturgrunnlaget for samisk kultur, næringsutøvelse og samfunnsnivå». Videre er den «innenfor sitt virkeområde ment å ivareta den retten samene har etter gjeldende rett og i henhold til folkerettens regler om urfolk og minoriteter.» Planveilederen skal rettlede kommuner, fylkeskommuner og andre som utarbeider planer etter plan- og bygningsloven. Hensynet til kulturminner og kulturmiljøer skal ivaretas ved at planer og tiltak ikke skal krenke eller virke skjæmmende for samiske hellige steder, gravplasser eller andre steder av særskilt kulturhistorisk betydning.

Samisk kulturminneplan 1998-2001 er utarbeidet av Samisk kulturminneråd, som hadde forvaltningsansvar for samiske kulturminner før ansvaret ble lagt til Sametinget i 2001. Planen er likevel førende, og har som målsetning å verne samiske kulturminner og kulturmiljøer på en måte som bidrar til å styrke og videreføre samisk kultur.

Sametingsrådets redegjørelse om kulturminnevern (2013). I redegjørelsen viderefører Sametingsrådet arbeidet med å formulere en overordnet politikk for forvaltningen av samiske kulturminner i Norge. Redegjørelsen skal følges opp av Sametingets kulturminnemelding. Det pågår samtidig en prosess for endring av den automatiske fredningsgrensen for samiske kulturminner (100-årsregelen).

Samarbeidsavtale mellom Sametinget og Finnmark fylkeskommune 2013 – 2016. Avtalen har som formål å bidra til en positiv utvikling i Finnmark med særlig vekt på å styrke og synliggjøre samisk kultur, språk, næringsliv og øvrig samisk samfunnsnivå i fylket. Partene skal fortsette samarbeidet i forvaltningen av kulturminner etter kulturminnelovens forskrifter om samarbeidsplikt. Videre er det nedfelt at partene vil samarbeide om å utvikle en felles plan for vern og forvaltning av kulturminner og kulturmiljø i Finnmark, og om et verdensarvsted med utgangspunkt i kulturminneområdet Ceavccadeadgi/Mortensnes i Nesseby kommune.

Forvaltningsplan for fredete samiske bygninger

Forvaltningsplanen for fredede samiske bygninger omfatter alle automatisk fredete samiske bygninger i hele landet. Planen beskriver status, drøfter identifiseringsprinsipper, tilstandsgrad og kriterier for fastsetting av kulturminneverdi. Bygningsmassen er inndelt i kategorier der boliger, stabbur og landbruksbygg utgjør hovedkategoriene. Det er utarbeidet forvaltningskriterier for de

ulike typene av bygninger. Forvaltningsprinsippene tar sikte på en streng forvaltning av de eldste bygningene mens yngre og sterkt ombygde bygg gis et svakere vern.

Planveileder for Finnmark fylkeskommune. Veilederen er utarbeidet i tråd med kommuneloven og plan- og bygningsloven av 2009. Lovverket legger sterke føringer på planarbeidet i fylkeskommunene. Veilederen sier at regionale planer skal forankres i regional planstrategi. Skal en ny regional plan utarbeides, må først planbehovet for en slik plan utredes.

Regional planstrategi for Finnmark 2012-2016. Arbeidet med regional plan for kulturminner og kulturmiljø er nedfelt i Regional planstrategi for Finnmark. Framhevet som relevante planspørsmål er

- Eldre tids kulturminner
- Nyere tids kulturminner
- Gjenreisingsbygg
- Krigsminner
- Immaterielle kulturminner

Internasjonale forpliktelser

Norge har tiltrådt flere konvensjoner som skal sikre at Norge forvalter kulturarven på en forsvarlig måte, i tillegg til konvensjoner som har betydning for urfolkene og minoritetenes kulturarv.

Norge har ratifisert/godkjent følgende konvensjoner som omfatter kulturminnefeltet:

- Konvensjonen om vern av kulturminner i tilfelle væpnet konflikt (Haag-konvensjonen, Unesco 1954)
- Konvensjonen for vern av verdens kultur- og naturarv (Verdensarvkonvensjonen, Unesco 1972)
- Konvensjonen om vern av Europas faste kulturminner (Granada-konvensjonen, Europarådet 1985)
- Konvensjonen om vern av den arkeologiske kulturarv (Valetta-konvensjonen, Europarådet 1992)
- Den europeiske landskapskonvensjonen (Europarådet 2000)
- Konvensjonen om vern av den immaterielle kulturarven (Unesco 2003).

Særlig viktig for samenes og nasjonale minoriteters rettigheter er **FNs Menneskerettighetserklæring**, godkjent i 1948. Især viktig er Artikkel 2. Rettigheter for alle:

«Enhver har krav på alle de rettigheter som er nevnt i denne erklæring, uten forskjell av noen art, f. eks. på grunn av rase, farge, kjønn, språk, religion, politisk eller annen oppfatning, nasjonal eller sosial opprinnelse, eiendom, fødsel eller annet forhold.»

Hovedprinsippet i **ILO-konvensjon nr. 169 om urfolk og stammefolk i selvstendige stater**, som Norge ratifiserte i 1990, er urfolks rett til å bevare og videreutvikle sin egen kultur, og myndighetenes plikt til å treffe tiltak for å støtte dette arbeidet.

FNs erklæring om urfolks rettigheter ble vedtatt i 2007. Erklæringen omhandler blant annet retten til å bevare, verne og videreutvikle tidligere, nåværende og fremtidige kulturuttrykk, som arkeologiske

og historiske steder, artefakter, mønstre, seremonier, teknologier, bildende og utøvende kunst samt litteratur.

Konvensjonen om biologisk mangfold (artikkel 8j og 10c) er også av relevans for en samerettslig utvikling, hvor statene blant annet skal respektere, bevare og opprettholde kunnskapen, nyskapninger og praksis til urfolkssamfunn for å bevare det biologiske mangfoldet. Konvensjonen ble ratifisert av Norge i 2001.

I tillegg er det et pågående arbeid med Nordisk samekonvensjon, som har som formål å harmonisere lovgivningen i Norge, Sverige og Finland omkring samenes rettigheter til språk, kultur-, og naturområder.

I 1999 ratifiserte Norge **Europarådets rammekonvensjon om vern av nasjonale minoriteter**. Dermed har Norge påtatt seg et spesielt ansvar for å støtte tiltak som skal ta vare på, styrke og videreutvikle kulturen til de nasjonale minoritetene. I Norge er kvener/norsk-finner, jøder, rom, romanifolk og skogsfinner anerkjent som nasjonale minoriteter.